

HEJZA

Adela Demetja,
drejtoreshë e Galerisë Kombëtare të Arteve – Tiranë

**ARTI SI HAPËSIRË E
ZGJERIMIT TË VETËDIJES**

NUK KAM KRIJUAR KURRË SE DUHET, POR SE DUA

Mua si krijuese më duhet kohë e gjatë nga një lindje në tjetrën, për t'u mbar-sur e, aq më tepër, për ta mbajtur pastaj farën e krijimit brenda trupit tim. Nuk kam krijuar kurrë se duhet, por se dua. Nuk kam krijuar kurrë se më pret lexuesi apo se çfarë pret ai prej meje, por se vetja ime rimbushet për të çliruar energji. Në këtë kontekst, ndikimi i lexuesit tek unë është pothuaj i pandjeshëm. Nuk më bën as më të frikësuar, as më të guximshme. Unë jam kjo që jam, me mbarsjet dhe lindjet apo rilindjet e mia. Nga

"Vrima" te "Lindur së prapthi" u deshën 7 vite të mira. Kalimi nga poezia në prozë më ka ardhur shumë natyrshëm. E kam nisur rrugëtimin me lirika romantike, vazhdova me lirika moderne dhe poemën e shkurtër "Këtu poshtë këndohet live", më pas me poemat e librit "Vrima", që anin nga rrëfimi dhe epizmi, dhe ja tani një roman. Thjesht, ashtu m'u ngjiz për të rilindur apo lindur përmes një vetërrëfimi artistik.

(Nga intervista botuar në HEJZA, 10 prill, 2023)

DHE PRAPË KEMI KRIZË TË LEXIMIT...

Kriza e leximit vjen për shkak të shuarjes graduale të nevojës shpirtërore për të qenë sa më i plotësuar shpirtërisht. Në vend të kësaj, në pah del varfëria shpirtërore, e cila fatkeqësisht na ka sjellë këtu ku jemi

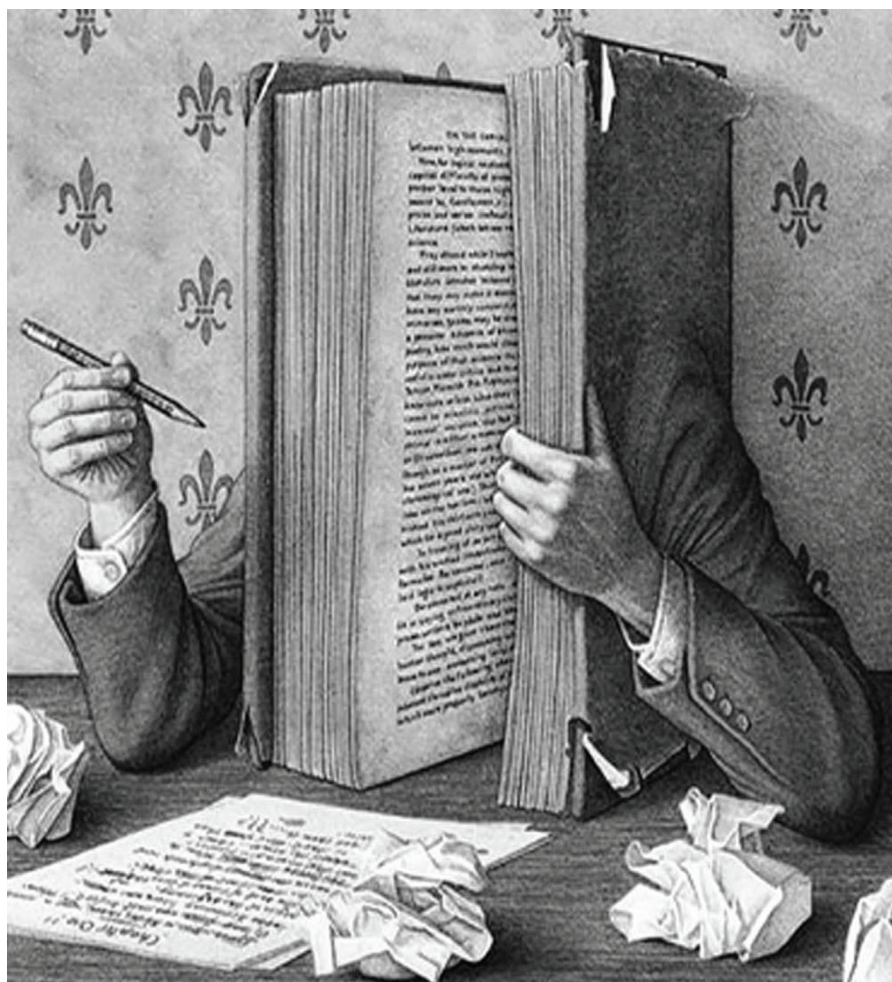
Shkëlzen HALIMI

Se ndër ne kemi krizë leximi, kjo tashmë është e qartë. Sot, fatkeqësisht, kemi rrënim të sistemit të arsimit, kemi krizë në familje. Sot fëmijët tanë, duke qenë akoma në pelena, na i merr celulari dhe prindërit naivë krenohen me këtë, duke menduar se kanë fëmijë "gjeni". Ka kohë që libri është përjashtuar dhe nuk është më, siç e vlerësonin dikur - miku ynë më i mirë. Të pakta janë ato shtëpi që kanë rafte librash, që kanë mini - bibliotekë. Gjithnjë e më shumë librat i shohim të hedhur nëpër kontejnerë. Kanë thënë: fëmijët janë pasqyra e prindërve. Atëherë është e qartë se përse brezat e rinj janë "alergjik" ndaj librit.

Dija thonë se është e thellë, se nuk ka fund, kurse dija vjen vetëm përmes leximit. Nëse ekziston ndonjë rrugë tjetër, atëherë kategoria "intelektuale" shqiptare duhet ta tregojë "sekretin" e marrjes dhe dhënies së dijes pa lexuar fare. Për ata që nuk dinë të shkruajnë dhe lexojnë, thonë se janë analfabet. Kurse për atë kategori "intelektuale", e cila është në gjendje të shëtisë në të gjitha nivelet e arsimit pa u lodhur fare, duhet thënë se është një "fenomen" në vete.

Kriza e leximit vjen për shkak të shuarjes graduale të nevojës shpirtërore për të qenë sa më i plotësuar shpirtërisht. Në vend të kësaj, në pah del varfëria shpirtërore, e cila fatkeqësisht na ka sjellë këtu ku jemi.

Dhe, mos të harrojmë se në hapësirat shqiptare intelektual e konsiderojnë veten një armatë e madhe e arsimtarëve, profesorëve, studentëve,

shkrimtarëve, mjekëve, aktorëve, piktorëve, gazetarëve, analistëve, të punësuarve në administratën shtetërore, pastaj edhe një armatë të atyre që (të përgjumur) kanë magjistruar e doktoruar në drejtime të ndryshme... Kemi shumë universitete, institute të ndryshme, kemi akademi, shtëpi botuese, shumë panairë, shumë promovime, shumë botime dhe...

...dhe prapë kemi krizë të leximit..

NJOLLOSJA E HISTORISË

Historia nuk është pronë e askujt, nuk është pronë e politikës e as e qeverive që shkojnë e vijnë. Është një lloj amaneti që na e la e kaluara për ta mbajtur të zgjuar edhe në të ardhmen. Nuk duhet të lejojmë të tjetërsohet, të njolloset, aq më tepër me të pavërteta në shërbim të disa interesave bizare

Neviana SHEHI

Historia shqiptare nuk është histori e sajuar, nuk është e ngritur mbi mite e as mbi lavditë e shpikura, nuk është e zbukuruar e as e shkruar sipas qejfeve të dikujt. Përkundrazi, është e ndërtuar mbi të vërtetën historike, e bazuar në dëshmi të arkivuara dhe mbi integritetin shkencor. Historia jonë është ajo që është dhe si të tillë duhet ta ruajmë, sepse i përket brezave që ikën dhe atyre që do të vijnë. Është shtylla kryesore e identiteti tonë.

Historia nuk është pronë e askujt, nuk është pronë e politikës e as e qeverive që shkojnë e vijnë. Është një lloj amaneti që na e la e kaluara për ta mbajtur të zgjuar edhe në të ardhmen. Nuk duhet të lejojmë të tjetërsohet, të njolloset, aq më tepër me të pavërteta në shërbim të disa interesave bizare. Nëse nuk e mbrojmë ne, atëherë e keqpërdorin ata që me shekuj mundohen që këtë histori ta zbehin deri në maksimum, sepse përreth nesh akoma ka individë që nuk mund të pajtohen me historinë tonë, e cila është përballuar me shumë sfida, duke qëndruar gjithmonë pas argumenteve dhe fakteve të shkruara. Nuk mund të tolerohet fakti që pjesë e intrigave bëhen edhe disa botues shqiptarë, të cilët për një grusht lekësh botojnë "libra" që thjeshtë cenojnë të vërtetën e historisë sonë me ca kinse fakte që jo vetëm janë qesharake, por edhe të neveritshme për shkak të

gënjeshtreve, me të cilat thuren disa përmbajtje që janë thjesht: antishqiptare.

Ne duhet ta ruajmë kujtesën. Mbase në arkivat tona është e vërteta e dokumentuar. Në këto arkiva është edhe shpirti ynë. Dhe, nëse lejojmë që të njolloset ky shpirt, atëherë s'do të ngelë gjë nga dinjiteti ynë kombëtar.

Historia jonë, për dallim nga disa që i kemi përreth, asnjëherë nuk ka pretenduar të shkruhet përmes falsifikimit, përmes zbukurimeve e gënjeshtreve. E vërteta historike edhe nëse është e dhimbshme, megjithatë nuk është e shëmtuar siç janë historitë e falsifikuara e të zbukuruara.

Fëmijët shqiptarë të lindur larg vendlindjes së prindërve të tyre nuk duhet t'i helmojmë me mite të portretizuara me gënjeshtër, por duhet ta lexojnë e mësojnë ashtu siç është: të argumentuar dhe me "këmbë" në tokë. Sepse është një galeri e madhe e personaliteteve nga të gjitha anët e botës që si në të kaluarën ashtu edhe në të tashmen, jo vetëm që kanë kontribuar në argumentimin e vërtetësisë historike, por pati edhe të tillë (Milan Shufaj) që për shkak të ndriçimit të shumë pjesëve të historisë sonë, e paguan shtrenjtë.

Rojtarët e historisë sonë duhet të jemi vetë ne, sepse Ballkani i trazuar akoma nuk i ka mbyllur plagët e një historie të sajuar mbi përrallat e kontestimit të disa të vërtetave.

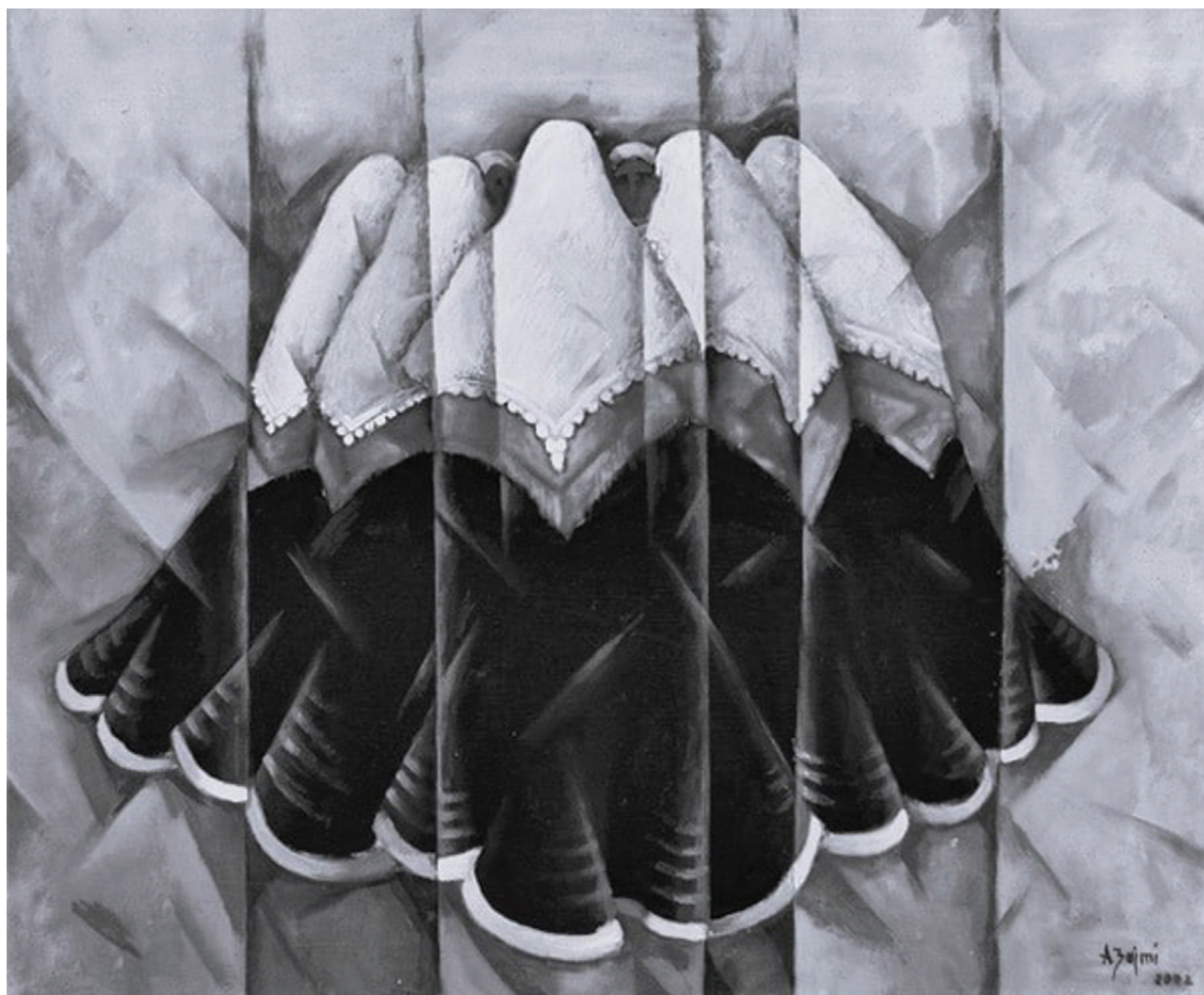
KULTURA NUK ËSHTË UNË, POR NE

Para se të shkruajmë një poezi, një ese apo një roman, a e kemi lexuar historinë? A e njohim temën për të cilën flasim? A kemi përgjegjësi për fjalën që u japim lexuesve?

Menda VRETO

Të gjithë turremi pas çmimeve, revistave, një botimi, një fotografie, një dukjeje. Na pëlqen të themi: “Unë jam botuar këtu”, “unë jam publikuar atje”, “unë jam më i miri.” Por ndalemi një çast dhe pyesim veten: A kanë ende vlerë këto revista? A i lexon vërtet publiku? Çfarë mesazhesh përcjellin?

Para se të shkruajmë një poezi, një ese apo një roman, a e kemi lexuar historinë? A e njohim temën për të cilën flasim? A kemi përgjegjësi për fjalën që u japim lexuesve? Sepse fjala e shkruar nuk është vetëm një tekst mbi letër; ajo është përgjegjësi, është kujtesë, është edukim, është ndikim.

Sot shtypen mijëra libra. Por sa prej tyre lexohen? Sa shkrimtarë njihen realisht nga lexuesit në Shqipëri apo në Europë? Sa libra mbeten në bibliotekat e njerëzve dhe sa mbeten vetëm si fotografi në rrjetet sociale? Nuk mjafton të thuash se je botuar në një revistë. Vlera nuk matet me numrin e publikimeve, por me ndikimin që lë tek lexuesi.

Po jetojmë në një kohë ku shpesh klikojmë te njëri-tjetri vetëm sepse na boton. Shkruajmë komente pa e lexuar fare tekstin, vetëm nga interesi që nesër të botohemi edhe ne. Krijohen lidhje interesi, jo lidhje kulture. Kjo nuk e pasuron letërsinë; e varfëron atë.

Revistat fizike po zhduken dalëngadalë dhe bota po ecën drejt platformave online. Kjo nuk është domosdoshmërisht e keqe. Problemi nuk është nëse revista është në letër apo në internet. Problemi është çfarë përmbajtjeje ofron dhe çfarë vlere u jep lexuesve.

Shkruajmë libra me 500 faqe, sikur rëndësi të ketë vetëm numri i faqeve. Por një libër nuk bëhet i madh nga pesha e letrës, por nga pesha e mendimit. Një faqe që të bën të reflektosh vlen më shumë se njëqind faqe të shkruara vetëm për të mbushur boshllëkun.

Edhe përkthimi është një përgjegjësi e madhe. Sot shpesh përkthejnë libra njerëz që nuk kanë përgatitjen e duhur. Mjafton një poezi ose një ese e përkthyer keq dhe autori humbet zërin e tij. Një përkthim i dobët nuk ndryshon vetëm fjalët; ai ndryshon shpirtin e veprës.

Më duket sikur sot kultura po bëhet dalëngadalë mike me injorancën. Kjo është për të qarë. Po i japim më shumë rëndësi reklamës sesa përmbajtjes, emrit sesa veprës, fjalës “unë” sesa fjalës “libër”, “lexues” dhe “kulturë”.

Kultura nuk është garë egoje. Nuk është koleksion diplomash, çmimesh apo publikimesh. Kultura është përlësi përballë dijes. Është të studiosh, të kërkosh, të dyshosh, të mësosh dhe, mbi të gjitha, të lexosh.

Sepse nuk mjafton të shkruash. Duhet të lexosh. Duhet të lexosh për t’u informuar, për të kuptuar, për të mos mashtruar veten dhe të tjerët. Vetëm ai që lexon me ndërgjegje mund të shkruajë me përgjegjësi.

Në fund të fundit, koha nuk do të kujtojë sa herë jemi botuar në revista apo sa fotografi kemi publikuar. Koha do të kujtojë vetëm një gjë: çfarë vlere u kemi lënë njerëzve me fjalën tonë. Dhe kjo është e vetmja pasaportë që nuk skadon kurrë.

INTERVISTË ME ADELA DEMETJËN, DREJTORESHË E GALERISË
KOMBËTARE TË ARTEVE – TIRANË

ARTI SI HAPËSIRË E ZGJERIMIT TË VETËDIJES

“Unë besoj në një art dhe në një praktikë kuratoriale që kanë si qëllim transmetimin e kuptimit dhe zgjerimin e vetëdijes.” - Adela Demetja

Avni HALIMI

Arti bashkëkohor mbetet një nga territoret më intriguese, por edhe më të keqkuptuara të kulturës sonë. Për disa ai përfaqëson lirinë më të madhe krijuese që ka njohur historia e artit, për disa të tjerë, është shndërruar në një gjuhë

gjithnjë e më hermetike, që komunikon më shumë me konceptin sesa me emocionin, më shumë me interpretimin sesa me përjetimin. Sot, kur imazhet qarkullojnë me shpejtësi marramendëse, kur ekspozitat ndërtohen si narrativa dhe kur kuratori nuk është më vetëm ndërmjetësues, por edhe

bashkautor i kuptimit, lind natyrshëm pyetja: çfarë po ndodh me vetë natyrën e artit? Këto nuk janë dilema vetëm estetike. Ato prekin mënyrën se si shoqëria jonë prodhon kujtesë, identitet, kulturë dhe vetëdije. Prandaj, të flasësh sot për artin bashkëkohor do të thotë të flasësh njëherazi për raportin ndërmjet artistit dhe publikut, ndërmjet institucionit kulturor dhe lirisë krijuese, ndërmjet traditës dhe globalizimit, ndërmjet tregut, teknologjisë dhe përgjegjësisë estetike. Arti nuk është më vetëm objekt soditjesh por është bërë një nga mënyrat më të ndërlikuara për ta lexuar kohën në të cilën jetojmë.

Pikërisht në këtë udhëkryq të madh kulturor vepron prej vitesh Adela Demetja, një nga figurat më përfaqësuese të artit bashkëkohor shqiptar në planin ndërkombëtar. Kuratore, studiuese dhe menaxhere kulturore me një përvojë të konsoliduar në Shqipëri dhe në rrjetet evropiane të artit bashkëkohor, ajo ka qenë një nga zërat që kanë kontribuar në krijimin e urave ndërmjet skenës artistike shqiptare dhe zhvillimeve bashkëkohore ndërkombëtare. Sot, në cilësinë e Drejtoreshës së Galerisë Kombëtare të Arteve në Tiranë, ajo gjendet në një pikë ku reflektimi teorik, përvoja kuratoriale dhe përgjegjësia institucionale ndërthuren natyrshëm.

Në këtë intervistë për HEJZA nuk kemi synuar të ndërtojmë një portret biografik dhe as të zhvillojmë një bisedë mbi administrimin e një institucioni kulturor. Ambicia jonë ka qenë tjetërkund: të hyjmë në laboratorin e ideve ku formësohen pyetjet më të rëndësishme të estetikës bashkëkohore. Biseda që pason është një dialog mbi fatin e artit në kohën e globalizimit kulturor, mbi marrëdhënien ndërmjet konceptit dhe emocioni estetik, mbi kujtesën, identitetin, institucionin, publikun dhe lirinë krijuese. Sepse, në fund të fundit, çdo epokë nuk krijon vetëm format e veta artistike, por, ajo krijon edhe mënyrën se si njeriu e kupton veten përmes artit.

HEJZA: Në kohën tonë, arti duket sikur po largohet gjithnjë e më shumë nga nevoja për të prodhuar bukuri dhe po afrohet me nevojën për të prodhuar koncept. Madje, në shumë raste, vepra nuk kërkon më të admirohet, por të deshifrohet. Shikuesi i zakonshëm shpesh ndjehet i përjashtuar nga kjo gjuhë e re e artit, ndërsa institucionet kulturore e konsiderojnë këtë përjashtim si shenjë "moderniteti". Në këtë klimë, arti rrezikon të bëhet pronë e kodeve elitare dhe jo më përvojë njerëzore universale. A mendoni se arti bashkëkohor shqip-

tar ka arritur ta ndërtojë gjuhën e vet konceptuale, apo vazhdon të importojë modele interpretimi nga qendrat ndërkombëtare të artit?

ADELA DEMETJA: Mendoj se nuk mund të flasim për një skenë të vetme shqiptare të artit bashkëkohor. Shqipëria, Kosova dhe diaspora përbëjnë tri realitete që ndajnë elemente të përbashkëta, por janë zhvilluar në kontekste të ndryshme.

Arti bashkëkohor shqiptar është zhvilluar ndjeshëm, por në shumë raste mbetet ende i lidhur me kontekstin lokal. Kjo lidhet edhe me mënyrën se si formohen artistët në institucionet tona akademike. Shpesh krijimtaria kuptohet si përgjigje ndaj një nevojë emocionale për t'u shprehur më shumë sesa si ndërtim i një koncepti. Kjo prodhon artistë autentikë dhe me identitet të fortë, por ndonjëherë i mban më larg zhvillimit të një gjuhe konceptuale të artikuluar.

Artistët më interesantë janë ata që arrijnë t'i bashkojnë këto dy dimensione: autenticitetin e përvojës personale dhe reflektimin konceptual. Ata janë ata që ndërtojnë vepra me vlerë afatgjatë, përtej logjikës së suksesit të menjëhershëm.

Vërej gjithashtu dallime mes skenave. Në Shqipëri shoh një rikthim të interesit drejt mediumeve tradicionale, ndërsa në Kosovë shoh praktikën bashkëkohore të mbështesin subjektin e tyre në traditë. Diaspora luan një rol të rëndësishëm duke krijuar ura mes këtyre realiteteve dhe duke sjellë një qasje konceptuale që rikthehet vazhdimisht te tradita dhe origjina.

Prandaj nuk do të thosha se arti bashkëkohor shqiptar thjesht importon modele nga qendrat ndërkombëtare. Ai ndodhet në një proces të vazhdueshëm negociimi mes përvojës lokale dhe diskursit global. Në këtë proces, roli i institucioneve është thelbësor: ato duhet të jenë negociuese të kuptimit, ndërmjet artistit dhe publikut, por edhe ndërmjet artistit dhe së ardhmes.

HEJZA: Në shoqëritë e vogla, arti shpesh kërkohet të përfaqësojë identitetin kombëtar, kujtesën historike apo dramën kolektive. Ndërkohë, arti bashkëkohor global duket sikur kërkon çlirimin nga çdo identitet fiks dhe nga çdo narrativë e madhe. Kjo krijon një tension të vazhdueshëm ndërmjet "origjinës" dhe "universalitetit". Si e përjeton arti shqiptar këtë tension ndërmjet lokalitetit kulturor dhe gjuhës globale të ekspozimit?

ADELA DEMETJA: Tregu i artit dhe sistemi ndërkombëtar i ekspozimit janë vazhdimisht në kërkim të identiteteve të reja, sepse përmes tyre bëhet më e lehtë krijimi i dallimeve, kategori-

PRESENTING THE
ALBANIAN PAVILION TEAM

zimeve dhe narrativave që ndikojnë në perceptim, identifikim dhe, në fund, edhe në vlerën e veprës. Në këtë kontekst, identiteti kombëtar mund të shndërrohet lehtësisht në një kategori kufizuese dhe ekzotizuese, veçanërisht për vende si Shqipëria, e cila për dekada ka qenë e izoluar dhe është prezantuar si “tjetri”. Mendoj se ekzotizimi i vetes është edhe më problematik sesa ekzotizimi nga të tjerët, sepse shpesh artisti fillon ta ndërtojë vetë këtë imazh për t’iu përgjigjur pritshmërive të tregut.

Nga ana tjetër, identiteti nuk duhet parë domosdoshmërisht si kufizim. Ka forma të identitetit që janë zgjeruese dhe pikërisht për këtë arsye bëhen universale. Mendoj se disa artistë shqiptarë, si Flaka Haliti, Bora Baboci, Irgin Sena apo Anri Sala, kanë arritur ta ndërthurin bindshëm përvojën lokale me një gjuhë artistike që komunikon natyrshëm në nivel universal.

Njëkohësisht, kam përshtypjen se edhe vetë skena globale e artit po kalon një moment rikthimi drejt lokalitetit. Pas një periudhe të gjatë dominimi të narrativave globale, po shohim një

interes të ri për historitë, kontekstet dhe identitetet lokale, ndoshta edhe si përgjigje ndaj lodhjes nga homogjenizimi kulturor dhe brishtësisë së vetë rrjeteve globale.

HEJZA: Institucionet kulturore në Ballkan akoma po funksionojnë më shumë si administrata ceremoniale sesa si hapësira prodhimi idesh. Ekspozita organizohen, eventet zhvillohen, por rrallë krijohet debat estetik ose filozofik mbi artin. Sikur kultura të kishte frikë nga mendimi kritik dhe të preferonte vetëm qarkullimin e imazheve. A mendoni se arti ynë po vuan nga mungesa e kritikës serioze dhe e debatit teorik?

ADELA DEMETJA: Mendoj se situata është më komplekse sesa mungesa e debatit kritik. Institucionet shtetërore në Ballkan kanë funksionuar për një kohë të gjatë nën ndikimin e politikave shtetërore dhe jo gjithmonë si institucione të pavarura të prodhimit të dijes. Vetëm vitet e fundit po shohim që ato drejtohen gjithnjë e më shumë nga profesionistë të fushës – kuratorë, historianë arti dhe menaxherë kulture – të cilët po

ndërtojnë qasje të reja, duke u nisur nga pyetja se çfarë mund të bëjë institucioni sot për artistët, publikun dhe zhvillimin ndërkombëtar të skenës.

Në të njëjtën kohë, skena e pavarur e ka zhvilluar këtë kulturë të debatit shumë më herët, pikërisht sepse ka operuar jashtë politikave shtetërore. Ajo ka qenë më e lirë në prodhimin e ideve dhe të mendimit kritik, por njëkohësisht ka vuajtur nga mungesa e financimit dhe e qëndrueshmërisë.

Në Kosovë vërehet një investim më i qartë institucional në mbështetjen dhe promovimin e praktikave bashkëkohore artistike. Në Shqipëri, për shkak të politikave kulturore shtetërore shpesh të paqarta, është zhvilluar një skenë e pavarur shumë dinamike, e aftë të prodhojë jo vetëm art, por edhe debat kritik e filozofik.

Besoj se me rihapjen e Galerisë Kombëtare të Arteve në Tiranë do të kemi mundësi ta forcojmë edhe rolin e institucioneve publike si hapësira reflektimi, kërkimi dhe debati kritik. Ekspozita nuk duhet të jetë vetëm një ngjarje, por një pikënisje për diskutim dhe për prodhimin e njohurive të reja mbi artin dhe shoqërinë.

HEJZA: Në artin bashkëkohor, kuratori nuk është më vetëm organizues i ekspozitës, por shpesh bëhet autor i padukshëm i narrativës artistike. Në disa raste, duket sikur ekspozita po e zëvendëson vetë veprën, ndërsa koncepti kuratorial po e mbivendos individualitetin e artistit. A mendoni se kuratori sot është ndërmjetësues i artit apo një lloj autori paralel i tij?

ADELA DEMETJA: Mendoj se sot kuratori është njëkohësisht ndërmjetësues dhe autor i një narrative. Ekspozita nuk është më thjesht një mënyrë për të vendosur vepra në hapësirë, por është bërë një medium në vetvete, që prodhon kuptime dhe krijon marrëdhënie të reja mes veprave, artistëve, hapësirës dhe publikut.

Unë nuk e shoh këtë si një rrezik, për sa kohë praktika kuratoriale është e përqendruar në krijimin e hapësirave të interpretimit dhe në ofrimin e mënyrave të reja për t'iu qasur veprës së artit, e jo në zëvendësimin e saj. Për mua, kuratori nuk duhet të imponojë një kuptim, por të krijojë kushtet që kuptime të ndryshme të bëhen të mundshme.

Një gjë mbetet e qartë: pa artistë dhe pa vepra arti nuk ka as ekspozita dhe as kuratorë. Për këtë arsye, nuk i shoh këto role si konkurruese, por si plotësuese. Mbivendosjet mes tyre nuk janë problem në vetvete; ato janë pika takimi ku lindin

forma të reja bashkëpunimi dhe prodhimi kuptimor.

HEJZA: Epoka digjitale ka krijuar një kulturë të re të shikimit: të shpejtë, fragmentare dhe kalimtare. Arti shpesh konsumohet përmes ekranit dhe jo përmes përjetimit fizik të veprës. Fotografia e ekspozitës po bëhet më e rëndësishme se vetë ekspozita, ndërsa "dukja" e artit po triumfon mbi heshtjen e tij meditative. A po e "ndryshojnë" rrjetet sociale vetë natyrën e artit bashkëkohor?

ADELA DEMETJA: Po, mendoj se rrjetet sociale e kanë ndryshuar ndjeshëm mënyrën se si arti prodhohet, prezantohet dhe përjetohet. Në të njëjtën kohë, mënyra se si ato ndikojnë realitetin njerëzor është bërë edhe vetë një nga temat kryesore të artit bashkëkohor. Arti ka gjithmonë një aftësi të dyfishtë: të pasqyrojë transformimet e shoqërisë dhe, në të njëjtën kohë, t'i ndikojë ato.

Nga ana tjetër, po vërej edhe një tendencë interesante të brezat më të rinj të artistëve, të cilët janë më kritikë dhe më të rezervuar ndaj prodhimit të pandërprerë të imazheve për rrjetet sociale. Ekziston një dëshirë për t'u rikthyer te përvoja, materiali dhe prania fizike.

Sigurisht, rrjetet sociale janë bërë një mjet i domosdoshëm komunikimi. Për shumë artistë ato funksionojnë si portfolio i parë dhe si mënyra më efektive për të krijuar dukshmëri ndërkombëtare. Megjithatë, unë vazhdoj të besoj se asgjë nuk mund ta zëvendësojë përjetimin fizik të veprës së artit.

HEJZA: Një pjesë e madhe e artit bashkëkohor ndërkombëtar ndërtohet mbi temat e traumës, kujtesës, trupit, identitetit dhe krizës sociale. Megjithatë, shpesh lind dilema nëse arti po e problematizon realitetin apo thjesht po e estetizon vuajtjen njerëzore për konsum kulturor. Ku qëndron kufiri ndërmjet artit si vetëdije kritike dhe artit si spektakël i krizës?

ADELA DEMETJA: Mendoj se dallimi qëndron, para së gjithash, te legjitimiteti i pozicionit të artistit dhe te dëshira e tij për t'u zhvilluar e transformuar përmes praktikës artistike. Nuk besoj se mund të vendosim një kufi të prerë, sepse arti është gjithmonë një proces.

Vetëdija kritike nuk është statike; ajo ndryshon sipas kohës, kontekstit dhe shoqërisë. Ka periudha kur bëhet më e dukshme dhe më e domosdoshme në një realitet të caktuar, ndërsa në një moment tjetër zhvendoset diku tjetër. Për këtë arsye, nuk

mendoj se temat si trauma, kujtesa apo identiteti janë problem në vetvete.

Problemi lind kur këto tema trajtohen vetëm si estetikë ose si produkt për konsum kulturor. Për fat të mirë, përtej përgjithësimeve që bëhen shpesh për artin bashkëkohor, ka shumë artistë që arrijnë t'i trajtojnë këto çështje me integritet, duke krijuar njëkohësisht vepra me forcë estetike dhe me vetëdije të thellë kritike. Pikërisht aty, sipas meje, arti e tejkalon spektaklin e krizës dhe bëhet një mjet reflektimi e transformimi.

HEJZA: Në hapësirat tona kulturore shpesh vërehet një paradoks: artistët flasin me gjuhë globale, ndërsa publiku vazhdon të jetojë në një realitet estetik krejt tjetër. Kjo ka krijuar një hendek midis artit institucional dhe ndjeshmërisë së publikut të zakonshëm. A është arti bashkëkohor shqiptar në dialog me shoqërinë, apo po zhvillohet brenda një rrethi të mbyllur kulturor?

ADELA DEMETJA: Mendoj se ky hendek ekziston, por nuk është domosdoshmërisht problem i vetë artit. Ai lidhet më shumë me mungesën e

edukimit artistik dhe të ndërmjetësimit mes artit dhe publikut. Në shumë vende evropiane, institucionet investojnë po aq në programet edukative dhe në interpretimin e veprës sa edhe në vetë ekspozitën. Kjo krijon një publik që ndihet pjesë e procesit dhe jo i përjashtuar prej tij. Në vendet tona, edukimi përmes artit dhe komunikimi me publikun janë konsideruar për një kohë të gjatë si dytësore. Për fat të mirë, kjo po ndryshon. Gjithnjë e më shumë institucione po e kuptojnë se misioni i tyre nuk është vetëm të ekspozojnë art, por edhe të krijojnë ura komunikimi me publikun. Nuk besoj se arti bashkëkohor shqiptar zhvillohet brenda një rrethi të mbyllur. Besoj se sfida është të krijojmë më shumë mundësi që publiku të hyjë në dialog me të. Kur ky ndërmjetësim funksionon mirë, hendeku zvogëlohet dhe arti bëhet pjesë e jetës publike, jo vetëm e një komuniteti të specializuar.

HEJZA: Në vendet postkomuniste, arti vazhdon të mbajë një raport të ndërlikuar me kujtesën ideologjike. Nga njëra anë ekziston nevoja për t'u shkëputur nga estetikat propagandistike të së kaluarës; nga ana tjetër, ekziston rreziku që historia të trajtohet vetëm si material ekspozues dhe jo si përvojë e reflektuar. Si e lexoni raportin që arti shqiptar sot ndërton me kujtesën historike?

ADELA DEMETJA: Mendoj se raporti i artit shqiptar me të kaluarën është ende i pazhvilluar dhe, në një farë mënyre, ende i papjekur. Ballafaqimi me të kaluarën është një traumë në vetvete dhe, si çdo traumë, kërkon kohë, ndërmjetësim dhe kushte të përshtatshme për t'u përpunuar. Në këtë kuptim, arti mund të luajë një rol të ngjashëm me atë të psikoanalizës: të krijojë hapësira reflektimi dhe përballjeje.

Por ky proces nuk mund të mbështetet vetëm te artistët. Ai kërkon edhe vullnet politik dhe institucional për të krijuar programe, institucione dhe politika kulturore që e inkurajojnë këtë ballafaqim. Në Shqipëri, për shumë vite energjia është përqendruar më tepër te ndërtimi i së ardhmes dhe te nevoja për të "rifituar kohën e humbur" pas komunizmit, ndërsa reflektimi kritik mbi të kaluarën ka mbetur në plan të dytë.

Përballja me historinë është gjithmonë e dhimbshme dhe, për këtë arsye, edhe praktikat artistike që e trajtojnë atë nuk janë gjithmonë të lehta për t'u pranuar apo për t'u përpunuar nga publiku. Megjithatë, vitet e fundit po shohim iniciativë të rëndësishme që po krijojnë hapësira të reja për këtë debat. Do të veçoja programin "Kurim me përkujdesje II: Ballafaqimi me të shkuarën në

praktikën kuratorial", të organizuar nga Tirana Art Lab - qendër për artin bashkëkohor, si edhe programet artistike të Fondit për të Drejtën Humanitare në Kosovë. Edhe pse ende me ndikim të kufizuar, këto iniciativë tregojnë se arti mund të bëhet një mjet i rëndësishëm për ndërtimin e një marrëdhënieje më të pjekur me kujtesën historike.

HEJZA: Shpesh flitet për "lirinë" e artit bashkëkohor, por rrallë diskutohet për format e reja të varësisë së tij: tregu, fondacionet, grantet, rrjetet ndërkombëtare dhe moda tematike globale. Në këtë kuptim, censura ideologjike e dikurshme duket se është zëvendësuar nga një lloj tjetër filtrimi kulturor. A ekziston sot një konformizëm i ri estetik në artin bashkëkohor?

ADELA DEMETJA: Mendoj se dallimi me të kaluarën është thelbësor. Në një sistem diktatorial censura nuk kufizon vetëm lirinë artistike, por e ndëshkon atë. Sot nuk përballemi me të njëjtën formë kontrolli. Sistemi është shumë më plural dhe përbëhet nga një shumëllojshmëri aktorësh

– institucione publike, fondacione, tregu i artit, rrjete ndërkombëtare dhe iniciativa të pavarura – që krijojnë mundësi të ndryshme për zhvillimin e praktikës artistike.

Sigurisht, edhe ky sistem prodhon filtrat e vet. Ka tema, formate dhe diskurse që në periudha të caktuara tërheqin më shumë vëmendje dhe financim, ndaj mund të flasim për një lloj konformizmi estetik. Por, ndryshe nga censura ideologjike, këto nuk janë mekanizma të centralizuar. Gjithmonë ekzistojnë alternativa dhe hapësira të tjera veprimi.

Sfida kryesore është se jo të gjithë artistët kanë të njëjtat mundësi për t'i naviguar këto sisteme. Në një farë mënyre, ky është një realitet i vetë shoqërisë kapitaliste, ku sistemi shpesh favorizon ata që kanë më shumë aftësi për të përdorur mjetet dhe rrjetet ekzistuese. Pikërisht për këtë arsye, politikat publike duhet të kenë një rol korrigjues: të garantojnë akses sa më të barabartë në mbështetje dhe financim, duke krijuar kushte që praktika të ndryshme artistike të zhvillohen pa qenë të detyruara t'u përshtaten domosdoshmërisht trendeve dominuese të momentit.

HEJZA: Në shoqëritë tona, kultura edhe më tej trajtohet si dekor simbolik i shtetit dhe jo si mekanizëm formësimi kritik të vetëdijes publike. Institucionet artistike mbijetojnë, por jo gjithmonë prodhojnë vizion kulturor. Çfarë i mungon sot më shumë hapësirës institucionale shqiptare: vizioni, guximi estetik apo autonomia intelektuale?

ADELA DEMETJA: Nuk besoj se mund të presim që institucionet shtetërore të kenë një vetëdije më të lartë sesa vetë shoqëria dhe grupet e interesit që ato përfaqësojnë. Institucionet janë pasqyrim i një realiteti më të gjerë shoqëror, kulturor dhe politik.

Nëse e shohim në perspektivë historike, si Shqipëria ashtu edhe Kosova janë realitete që kanë kaluar transformime të thella gjatë dekadave të fundit. Për këtë arsye, mendoj se sot kemi institucione më profesionale dhe një vetëdije institucionale shumë më të zhvilluar se më parë. Disa prej tyre po konsolidohen gradualisht si aktorë me rëndësi rajonale dhe ndërkombëtare.

Personalisht, më pëlqen të fokusohem te mundësitë dhe jo vetëm te mungesat. Vërej se investimet në kulturë janë në rritje, autonomia profesionale po zgjerohet dhe po krijohen gjithnjë e më shumë hapësira për vizion dhe eksperimentim. Sigurisht, ka ende shumë për të bërë, por drejtimi është pozitiv.

HEJZA: Arti bashkëkohor ka prishur kufijtë klasikë ndërmjet gjinive artistike: instalacioni, performanca, video-arti dhe arti konceptual e kanë zgjeruar vetë kuptimin e veprës. Megjithatë, shpesh lind pyetja nëse kjo liri e pafundme krijuese po e pasuron artin apo po e relativizon vetë kriterin estetik. A mendoni se arti bashkëkohor rrezikon të humbasë masën e vet estetike?

ADELA DEMETJA: Mendoj se arti bashkëkohor e ka relativizuar me vetëdije kriterin estetik. Kjo ishte një zgjedhje historike dhe konceptuale, një reagim ndaj idesë se vlera e artit duhet të matet vetëm përmes bukurisë apo harmonisë formale. Për shumë dekada, arti bashkëkohor e zhvendosi vëmendjen drejt idesë, procesit, marrëdhënieve dhe kontekstit, duke e lënë estetikën në plan të dytë.

Megjithatë, kam përshtypjen se kjo fazë po ndryshon. Sot po shohim një rikthim të interesit për estetikën, mjeshtërinë, materialitetin dhe traditën, por jo si kthim nostalgjik. Përkundrazi, ato po riinterpretohen përmes një vetëdijeje bashkëkohore. Këtë e vura re edhe në Bienalen e fundit të Venecias, In Minor Keys, kuruar nga Koyo Kouoh, ku shumë artistë riktheheshin te forma, ndjeshmëria estetike dhe tradita pa hequr dorë nga kompleksiteti konceptual.

Prandaj nuk besoj se arti bashkëkohor rrezikon të humbasë masën e vet estetike.

HEJZA: Ekspozitat sot prodhohen me ritëm të jashtëzakonshëm, por shumë prej tyre zhduken pa lënë gjurmë në kujtesën kulturore. Sikur arti të ishte shndërruar në një qarkullim ngjarjesh dhe jo më në prodhim përvojë të qëndrueshme shpirtërore apo intelektuale. A po jetojmë në epokën e "konsumimit" të artit më shumë sesa të përjetimit të tij?

ADELA DEMETJA: Nuk mendoj se mund të ketë konsumim pa një lloj përjetimi. Pyetja, për mua, nuk është nëse arti konsumohet, por çfarë lloj përvojë prodhon ai gjatë këtij konsumimi. Më e rëndësishme se vetë akti i konsumit është përmbajtja dhe cilësia e asaj që përjetohej.

Unë besoj në një art dhe në një praktikë kuratoriale që kanë si qëllim transmetimin e kuptimit dhe zgjerimin e vetëdijes. Arti ka potencialin të krijojë përvoja që transformojnë mënyrën se si e kuptojmë veten dhe botën, edhe nëse kjo ndodh për një moment të vetëm.

Në fund, një vepër arti nuk mund të transmetojë më shumë sesa niveli i vetëdijes së artistit që e krijon. Për këtë arsye, zhvillimi i artistit si individ është po aq i rëndësishëm sa edhe zhvillimi i praktikës së tij.

HEJZA: Shpesh duket sikur arti bashkëkohor e ka humbur marrëdhënien me heshtjen, meditim dhe përjetimin intim. Ai flet vazhdimisht, shpjegon, deklaron, proteston, konceptualizon. Në këtë zhurmë të madhe teorike, emocioni estetik ndonjëherë duket sikur tërhiqet në heshtje. A mendoni se arti bashkëkohor po bëhet gjithnjë e më shumë diskurs dhe gjithnjë e më pak përjetim?

ADELA DEMETJA: Jam pjesërisht dakord me këtë vëzhgim. Mendoj se arti është pasqyrim i mënyrës se si jeton shoqëria. Sot jetojmë në një realitet të karakterizuar nga shpejtësia, mbingarkesa me informacion, shpërqendrimi i vazhdueshëm dhe largimi nga natyra dhe nga qetësia. Është e natyrshme që edhe arti të reflektojë këtë gjendje.

Megjithatë, në të njëjtën kohë po vërej një lëvizje të kundërt. Gjithnjë e më shumë artistë po rikthehen te praktikën e ngadalësisë, të meditimit, të pranisë dhe të marrëdhënies me natyrën. Shoh një interes në rritje për përvoja më intime dhe më pak të ndërmjetësuar, si një reagim ndaj ritmit të jetës bashkëkohore.

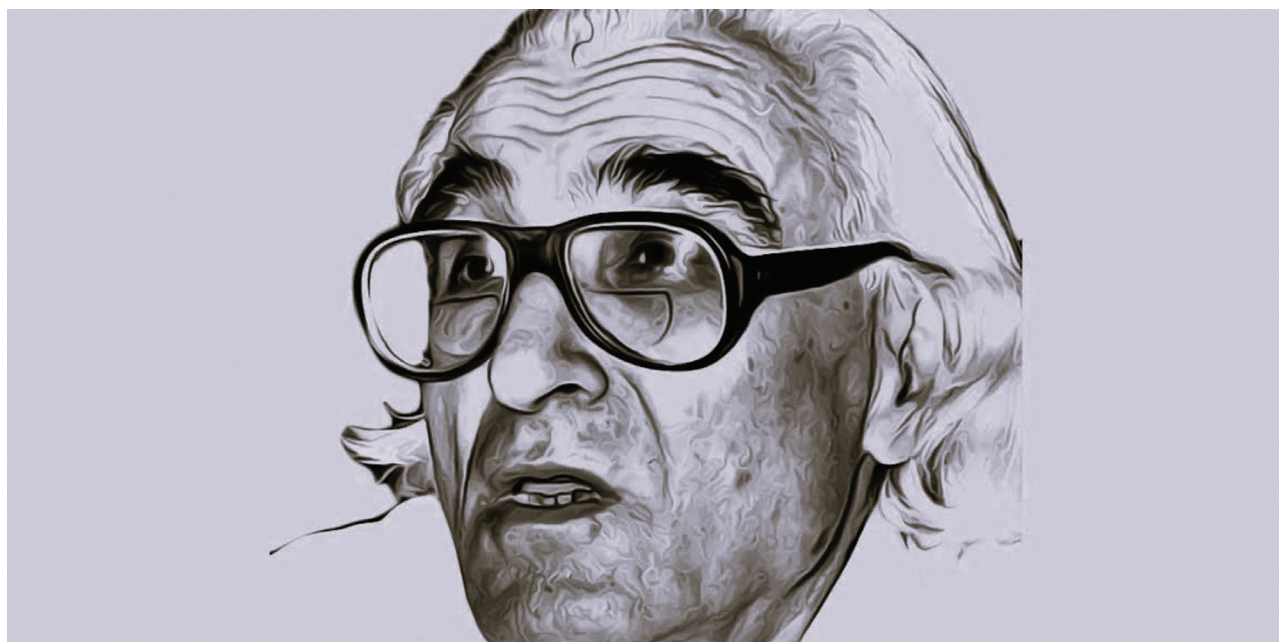
Mendoj se kjo prire është e pranishme edhe në skenën shqiptare. Shpesh, jo si rezultat i tregut apo i trendeve artistike, por si pasojë e vetë realitetit në të cilin artistët jetojnë. Kufizimet, pranimi i realitetit dhe një distancë e caktuar nga logjika e suksesit të menjëhershëm kanë bërë që shumë praktika artistike të zhvillojnë një dimension më meditativ dhe më reflektiv. Personalisht punoj shpesh me artistë që ndjekin pikërisht këtë qasje dhe kam përshtypjen se këto pozicione po bëhen gjithnjë e më të dukshme.

HEJZA: Në fund, çdo epokë e krijon artin sipas ankthit të vet. Dikur arti kërkonte përjetësinë; sot duket sikur kërkon praninë e menjëhershme, reagimin instant dhe qarkullimin mediatik. Megjithatë, mbetet pyetja nëse arti ende mund të jetë hapësirë e thellimit njerëzor në një kohë të sipërfaqes. Në gjithë këtë transformim kulturor dhe estetik të kohës sonë, ku mendoni se po shkon arti shqiptar dhe çfarë rrezikon të humbasë gjatë kësaj rruge?

ADELA DEMETJA: Mendoj se arti shqiptar, si çdo art tjetër, do të shkojë atje ku do ta çojnë brezat e rinj të artistëve. Dhe ajo që më jep shpresë është se po shoh një brez të ri më të ndërgjegjshëm, më të interesuar për paqen, respektin dhe mirëqenien, si individuale ashtu edhe kolektive. Pikërisht krijimi i këtyre kushteve u jep mundësinë artistëve të përpunojnë më qartë trashëgiminë psikologjike dhe emocionale që kanë marrë nga brezat e mëparshëm. Më duket se po përballemi me një brez që nuk e trajton më traumën vetëm si subjekt artistik, por si një proces të vetëdijshëm transformimi. Përmes praktikës së tyre ata përpunojnë përvoja të transmetuara ndër breza, shpesh të padukshme, por thellësisht të pranishme.

Nuk besoj se rreziku më i madh është humbja e estetikës apo e traditës. Rreziku është humbja e lidhjes me vetveten dhe me kuptimin e asaj që bëjmë. Për sa kohë arti mbetet një praktikë e kërkimit të së vërtetës, e zgjerimit të vetëdijes dhe e krijimit të marrëdhënieve më të thella me botën dhe me tjetrin, ai do të vazhdojë të jetë një hapësirë e rëndësishme e zhvillimit njerëzor, edhe në një kohë që shpesh favorizon sipërfaqen dhe reagimin e menjëhershëm.

SHPIRTI KRITIK

N'art e ndër letra, në shkencë e në filosofi, e deri në fé, kritika asht baza e çdo ndërtimi të sigurtë. Kritika asht shëji i mendjes së pjekun.

Nga Arshi PIPA

Derisa mendja nuk kthehet me rishikue atë çka ka bâ, tue e vlerësue, ajo asht ende fëminore. Ajo mund të prodhojë vepra madhështore, kur intuita e përpjek me burimin e jetës. Kështu lindë poezija. E sigurisht poezija e madhe flet vetë, tue u kumtue imtaz ndër zemrat e atyne qi e ndijnë; spjeron arsyen e qenjes së vet me vetë qenjen e vet.

Po atherë çka duhet kritika?

Të marrim një njeri qi ndërton. Ky njeri mund të jetë artist i lindun e atherë vepra e tij del vetvetiu e bukur. Po të mos jetë mjeshtër i fortë, pa qenë edhe krejt pa zotsi, do të ndërtojë dikund mirë e dikund keq. Fjala vjen në përgjithsi vepra do të jetë mjaft e bukur, por ndër veçansina e pakryeme. Por mund të ndodhi qi një njeri krejt i paaftë të ja hyjë "kutrum" një pune. Ç'dobi pritët andej kup-tohet lehtë: veç punë e bjerrun e dam.

Kritiku asht njeriu qi ndalet me shikue kët veper. Dhe simbas rasës, aj çfaqë gjykimet e veta. Në rasën e parë, aj kundron me bindje fuqin e mjeshtrit: fjalët e tija janë lavde, por lavde t'ar-

syetueme në bazë të meritavet të veprës. Kritiku i përshkruen kto, i ven në pah, difton harmonin e motivavet të thurun, lidhjen e mshehtë qi rjedh ndër ta, përshtatjen e elementavet me tansin. Me një fjalë spjeron misterin e veprës. Pse vepra shpesh herë nuk asht aq e lehtë të spjegohet. Para një vjershe a një kuadri gjenial të gjithë thrasim: "sa bukur!", por vetëm ndonji din me tregue pse asht e bukur. Një ah! Del përnjiheri nga shpirti i ngashëryem. Por arsyeja e këtij ahu! Lypë arsye-time shpesh të thella e të gjata.

Në rasën e dytë detyra e kritikut asht me dallue të mirat e të këqijat e veprës, ose për me ja thonë popullorçe: "me dá shapin prej sheqerit". Kjo asht gjithashtu një punë e vështirë. Janë disa cilsina qi duhen pasë doemos për me bâ dallimin e masipërm. Kush ka pamje të dobtë, fjala vjen, ngatrron vazhdimisht të bardhën e shapit me të bardhën e sheqerit. Në rasën e parë duhej me pasë sidomos fund, themel, për me u-mbështetë me siguri; hapësinë, horizont për me përfshi gjithë veprën, masë për me kqyrë drejtë e saktë. Tash duhet me pasë sidomos shije. Shija asht ajo

qi dallon pikrisht shapin prej sheqerit. Dhe shija asht një pajë e veçantë. Ka soje soje shijesh: ajo e holla e sakta ndeshet shumë rrallë.

Për me gjykue veprat e dështueme, nuk asht fort nevoja për me pasë cili të veçanta. Gjanavet të kalbta u ndihet era qysh larg, mjafton me pasë hundë të qirueme. Zakonisht ato rrëzohen vetiu, pa nevojë ndërhyrjeje kirurgjike. Por ndodhë ndonjiherë qi ngjiten me mishin e shëndoshtë. E atherë asht nevoja me e dliurë. Edhe kjo farë kritike nuk asht e lehtë si kujtohet. Do e kush do nuk mund t'a bajë: njëni kalon e mbyllë hundë, tjetri kalon e mbyllë gojën. Kush do të gjindet edhe për këtë punë të pamiradishme? Për kritikën themelore duhej pesha e mendjes, kultura. Për kritikën e shijes, prehtësia e mendjes u squetsija. Për kritikën qiruese mjafton "bonsensi".

Kritika nuk asht pra një punë e lehtë, e aq ma pak, një punë e kotë. Ajo vjen në prodhimin letrar rend e dallim, masë e qartësi, kuptim e vlerë. Vrejtjet e saja janë kshilla e qortime e ndonjiherë edhe shtytje e udhëzime. Ajo përcakton zonat e ndryshme të zhvillimit letrar. I ep shkrimtarit rendin qi i përket. Me krahazime e përgjamje afron shkrimtarët qi kan lidhje mes tyre. Kërkon, përsa i asht e mundun, me gjetë fillin historik qi lidhë, si ndër unaza të vijueshme, shkrimtarët ndër familje të veçanta, e kto familje në një tabelë logjike të plotsueme. Dhe ma në fund lidhë historin letrare me historin e kulturës së përgjithshme tue i dhanë letërsis dinjitetin e vet njerzuer.

* * *

Thojshin në fillim se kritika asht fryt i mendjes së pjekun. Ma shumë se të riut i ka hije pra njëriut të provuem. Por duhet të shënojmë se kritika letrare nuk asht si çdo kritikë tjetër. Kritika shkencore ose filosofike, për krahazim, asht esencialisht logjike. Kurse kritika letrare asht logjike e diçka tjetër. Medje logjika nuk ash këtu landa ndërtuese. Ajo asht ma tepër trajta e paraqitjes, vështrimi arhitektural. Diçka tjetër përban kritikën letrare: intuita. Kjo sjell landën e gjallë, brumin e rikrijimit. Dhe intuita asht esencialisht poetike.

Kush ban kritikë letrare asht pra ma parë artist se logjik. Po të mos kishte dhuratën e shijes, kritika e tij do t'ishte shterpë, sado fuqi diskursive të kishte. Do të delte si ato ndërtesat e randa qi janë grumbullim trashaman lande, pa hir, pa art.

Qindrimi i kritikut përpara veprës artistike asht si aj i një shtegtarit përpara një pallati magjik. Jo i knaqun me soditë për së jashtmi, shtegitari don me hy mbrendë. Po si? Ktu qindron gjithë zotsija e tij.

Mbasi dera asht zakonisht gjithmonë e mbyllun, aj mund të provojë me hy për dritarje, ose tue u ngjitur sipër çatije, me rrëshqitë poshtë prej oxhaku. Ndonjiherë, prej mungesës së shkathtësis ose prej padurimit, aj mund t'a zhguli derën ose të rrenojë ndonji copë muri. Por në se asht i squet aj din se çelsi i pallatevet magjike asht zakon të mshehet më ndonjë skutë. Aj e kërkon dhe e gjen. E atherë, pa bā dam, pa bā zhurmë, çelë derën e madhe me çelsin e madh, mandej gjen në një tjetër skutë, tufën e çelsave të dhomave të mbylluna, dhe ma në fund, në njënd prej ktyne, ndrë me kujdes më ndonji arkë sadefti, gjen edhe çelsin e artë të dhomës së thesarit. Aj i kundron mrekuallinat e mbrendshme me habi e adhurim, dalngadalë, me duresë. Në se aj ka me hapë një dritare përqi dielli të ndrëqojë ndonji anë të mbetun n'errsinë, ka me pasë kujdes qi drita mos t'ua vrsi hijen gjanavet, mos t'ua marri ngjyrën. Në një vend tjetër aj ka me u afrue me dritën e kaltër të një shandani, ose ka me ruejtë natën, kur hana duket mbas gjethevet të ndonjë blini, për me soditë ndonji fëtyrë të mistershme. Herë tjera aj nuk ka me guxue as deri kaq: me u-ulë pranë saj, pa ja çue velin, tue e ndi, tue e marrë frymë jetën e saj të thellë.

Kush adhuron në këtë mënyrë veporat e artit, nuk ka dyshim, asht aj vetë shpirt artisti. Vetëm atij i asht dhanë me i u-avitë misterevet t'artit Shpirti logjik nuk asht i zoti për këtë. Aj kufizohet me vëzhgue, me matë, me bā prova. Por mbetë gjithnji përjashta. A e njëf ndoshta pallatin magjik aj qi e matë sa asht i gjatë e i gjanë, sa dyer e dritare ka? Edhe po të hyj mbrenda – me një nga mënyrat violente të masipërme – aj ka me vazhdue gjithnji me njehë dhomat e sallat, mandej gjanat e ndryshme mbrenda dhomavet, mandej cilsinat (gjeometrike) të ktyne gjanavet. E tue i matë, tue i peshue kështu, veç do t'i gandojë do t'i prishi: do t'i profanojë.

* * *

Mund të thomi se nuk ka ende një kritikë shqipe. Nuk asht për t' u-çuditë. Si me kritikue kur mungon materiali për t'u-kritikue? Gjithë letërsija shqipe përmbledhet në një grusht, dhe jo fort të shtrënguem. Asht e natyrshme qi kritika të lindi, në një mënyrë sistematike, mbas një prodhimi letrar të mjaftë. Duket si një farë luksi kritika. Bisedon kush asht i ngëshëm. Kush ka ngut, kush ka nevojë, vepron, krijon. Dhe na, në gjysë-shekullin e fundit, kemi pasë nevojë të ngutshme me prodhue pse nuk kishim kurgja.

Kuptohet lehtaz pra pse nuk kemi pasë kritikë deri sot, edhe kur kemi pasë mendje kritike të ndritshme. Po të kishte pasë poezi shqipe të dëjë para vehtes (poezija arbreshe asht një përjashtim që mbetë ende sot një ishull gati i panjohun), Noli nuk do të kishte komentue vetëm vepra të hueja. Dhe mendojmë me keqardhje at potencialitet kritik të dorës së parë që shkoi pa fryt te Konica. Duket luks kritika: por asht një nevojë. Sot, mbas ma se një gjysëmshekulli prodhimi të vazhdueshëm, asht nevoja për një gjykim të velravet. Kjo nevojë mund t'ishte edhe ma parë (ajo asht një nevojë e përhershme e shpirtit njerzuer), mund të shtyhet edhe ma vonë, për mungesë përgatitjeje. Por mbetë gjithnjë një nevojë që, heret a vonë, duhet përmbushë. Gjallnija letrare mvaret, në pjesë të madhe, nga kritika letrare.

Sa më tepër shtohet vala e prodhimevet letrare aq ma fort ndihet kërkesa e gjykimevet kritike. Na

nuk kemi ende kritikë "specialista". Ndonjë studim i mirë – fort i rrallë – asht gjithnjë punë sporadike e ndonjë poeti. Poeti i vetëdëshëm për artin e vet, mund të bajë, thomi na, kritikë me dinjitet. Por edhe njerëz të përgatitun, të pajisun me kulturë të zgjedhun dhe me sens arti të prehtë, nuk mungojnë ma krejt ndër në. Dy detyra i bijnë kritikës shqipe: me vlerësue traditën dhe me ndjekë hap për hap prodhimin e kohës. Caktimi i fushës së parë asht ana themelore, ana e ngutshme e punës. Horizontet e letërsis sonë do të hapen ma mirë kur të dallohen pikat e saja kardinale. Jemi endë deri tash nepër një kaos mendimesh të pakontrollueshme. Asht e domosdoshme me dijtë ma parë me u-orientue.

Do të mund t'ecim kështu me siguri. Do t'a vijojmë traditën e do t'a rikrijojmë, simbas rasës. Do të marrim andej parimet, kriteret, me të cilat do të gjykojmë prodhimin e kohës. Kështu letërsija shqipe do të zhvillohet në vijë të drejtë, pa

mungesa, pa coptime, pa shmangëje. Punë jo ma pak e randishme kjo e gjurmimit të botimevet të soçme, kur marrim para syshë hovin e madh të fletës shqipe, ku bashkë me miell shkon edhe shumë krunde. Punë paralele e dy kritikavet, medje harmonike: njena në ton maior dhe tjetra në ton minor.

Dhe na qi ja hyjmë kësaj pune, me zell e dashuni, mendojmë me sjellë vetëm një ndihmë në fushën e kritikës shqipe, të sigurtë se tjerë ma të përgatitun do të na ndjekin e do të na plotsojnë. Të lumtun në se do të bijmë pak rend e ndriçim në pyllin e gjykimevet tona. Edhe ma të lumtun në se kto do t'i bijmë pa prishë hatre... Pse na jemi fort të rreptë kur na piskojnë (le t'i rrëfejmë pa të keq të metat tona) dhe durojmë shumë zor gjykimin e drejtë kur na vjen mbarë...

Do t'ishte një mënyrë për me bërë një kritikë pa prishë hatër: mos me gjykue fare. Me gjykue: fjalë e madhe, fjalë e randë! Asht shkruar: Mos gjykoni se keni me qenë të gjykuem! Po si atëherë?

Me falë pa gjykue: me çmue!

Edhe na do t'i rrijmë afër kësaj këshille s' urtë, përsa të jetë e mundun. Do t'a mbyllim nenin sy për të metat e vogla. Tekembramja çka ka pa të meta? Një filosof thonte se edhe veprës së Zotit mund t'i gjinden të meta, tue e kqyrë më një farë manyre! Por a do t'i mbyllim të dy sytë? Thoni se jo: do të na hyjshin, nëpër shtigjet e ngatrrueme të pyllit ku ecim, ferra ndër sytë e mbyllun: e atëherë tamam do t'u-qorrojshim! Edhe iluzionet nuk janë të mira. Me gjykue duhet ku asht nevoja. Ka soje soje gjykimesh: për ne lypen ato njëherit të buta e të forta – si çelik në farkë i përkulshëm – e ato të ngadalshmet: "pse i urti kurr nuk ngutet..." A keni pa ndonjëherë tue bërë kuvend malsorët tanë? Sa mirë gjykojnë pa bërë zhurmë, pa u-nxe! Gjykojnë tue kuvendue.

Objektiviteti asht kushti i parë i çdo kritike. Por kritika letrare – trill i poezis! – ka edhe një kusht tjetër; ajo bahet edhe me simpati. Si me i pajtue kto dy anë të kundërta? Kjo asht mjeshtria e kritikut t'aftë. Në na duket se kritiku i aftë, kritiku i vërtetë, nuk shkatrron pa pasë ndërtue ma parë. Ajo "simpati" qi shënuem ma sipër, asht malli i tij i pashlyeshëm për kolibat e vorfna ku ka banue gjatë sa brezavet, për trojet e buta o t'ashpra qi ka thye kau i tij besnik e plani i tij i vjetër. Ajo nuk ngutet me djegë kolibat e me lanë qetë para se t'a ketë gati shpin e ré me traktorat e rij. E, edhe n'i djegtë, përmbi të njajtat troje do t'a godisi shpin e ré – ndërsa një lot malli do t'i rrjedhi gjithmonë për kujtimin e së vjetrës.

DUKE RILEXUAR ESENË "SHPIRTI KRITIK" TË ARSHI PIPËS

SHPIRTI KRITIK DHE KULTURA E GJYKIMIT

"Derisa mendja nuk kthehet me rishikue atë çka ka bâ, tue e vlerësue, ajo asht ende fëminore." (Arshi Pipa)

Nga Avni HALIMI

Disa ide nuk plaken kurrë, jo sepse u shpëtojnë viteve, por sepse nuk i përkasin kohës në të cilën janë shprehur. Ato lindin nga një përvojë aq e thellë e natyrës njerëzore, sa çdo brez i zbulon sikur të ishin shkruar për të. Njëra prej tyre është bindja se krijimi, sado i fuqishëm të jetë, mbetet i papërfunduar derisa të kalojë nëpër sprovën e gjyqimit.

KUR MENDJA FILLON TË GJYKOJË VETVETEN

Mbi këtë ide ngrihet edhe eseja "Shpirti kritik" e Arshi Pipës. Në pamje të parë, ajo duket si një tekst për kritikën letrare. Në të vërtetë, është shumë më tepër. Është një meditim mbi çastin kur mendja fiton pjekurinë për t'u kthyer mbi atë që

ka krijuar, për ta parë jo me entuziazmin e autorit, por me kthjelltësinë e gjykuesit. Pikërisht në atë çast, sipas Pipës, lind shpirti kritik.

Prandaj edhe fjalia e tij e famshme nuk duhet lexuar vetëm si një përkufizim i kritikës, por si një përkufizim i vetë pjekurisë njerëzore: "Derisa mendja nuk kthehet me rishikue atë çka ka bâ, tue e vlerësue, ajo asht ende fëminore." Vështirë të gjesh një mënyrë më të përmblodhur për të shpjeguar dallimin midis krijimit dhe vetëdijes. Njeriu mund të krijojë edhe nën vrullin e intuitës; por vetëm kur fiton aftësinë ta gjykojë krijimin e vet, ai fillon të ndërtojë kulturë.

Kjo është arsyeja pse kritika nuk duhet kuptuar si një profesion që merret me letërsinë. Ajo është, para së gjithash, një mënyrë e të menduarit. Në këtë kuptim, nuk ekziston vetëm kritikë letrare. Ekziston një mendje kritike dhe një mendje jokri-

tike. E para e vë vazhdimisht në provë vetveten; e dyta kënaqet me bindjet e fituara dhe i shndërron ato në dogmë. Historia e qytetërimeve na mëson se përparimi nuk ka lindur nga mendjet që kanë pasur gjithmonë të drejtë, por nga ato që kanë pasur guximin të dyshojnë edhe te vetja.

Pikërisht ky është dallimi midis kulturës dhe propagandës. Kultura jeton nga pyetjet, propaganda nga përgjigjet e gatshme. Kultura ushqehet me dialog, propaganda me duartrokitje. Kultura e pranon gjykimin si kusht të mbijetesës, propaganda e sheh atë si kërcënim. Nuk është rastësi që çdo regjim autoritar ka frikë nga mendimi kritik shumë më tepër sesa nga mendimi krijues. Krijimi mund të admirohet, gjykimi kërkon llogari.

Në këtë pikë, Arshi Pipa shtron një pyetje që mbetet një nga pyetjet themelore të estetikës: nëse vepra e madhe flet vetë, atëherë përse duhet kritika? Në pamje të parë, duket sikur vetë pyetja e bën të tepërt ekzistencën e saj. Por përgjigjja që jep ai është ndër më të bukurat që janë shkruar ndonjëherë për misionin e kritikës. Vepra e madhe zgjon menjëherë emocion. Përballë saj, njeriu ndalet, mahnitet, ndien se ka përpara diçka të jashtëzakonshme. Mirëpo emocionin nuk është ende kuptim. Të thuash "sa bukur!" është reagim; të shpjegosh përse është bukur, është fillimi i kritikës.

Këtu qëndron madhështia e këtij meditimi. Kritika nuk është ajo që i jep vlerë veprës. Përkundrazi, ajo nis pikërisht aty ku vlera tashmë ekziston. Detyra e saj nuk është ta shpallë të bukurën, por ta zbulojë arkitekturën e saj të brendshme; të ndriçojë ato lidhje të fshehta që e bëjnë një poezi të jetojë përtej kohës, një roman të mbetet në kujtesë dhe një vepër arti të vazhdojë të flasë me breza që autori nuk i ka njohur kurrë.

Por ka edhe një detyrë tjetër, po aq të rëndësishme, që Pipa ia ngarkon kritikës. Ajo nuk duhet vetëm të shpjegojë vlerën; duhet edhe ta mbrojë atë. Me një figurë të marrë nga urtia popullore, ai thotë se kritiku duhet të dijë "me da shapin prej sheqerit". Pas kësaj metafore të thjeshtë fshihet ndoshta funksioni më i rëndësishëm i çdo kritike serioze: ndërtimi i hierarkisë së vlerave. Sepse një kulturë nuk rrezikohet vetëm kur nuk prodhon vepra të mira; ajo rrezikohet edhe kur pushon së dalluari veprat e mira nga ato të zakonshmet.

Nëse e rilexojmë këtë fragment sot, është e pamundur të mos ndalemi te aktualiteti i tij. Jetojmë në një kohë kur librat janë shumëfishuar, botimet janë bërë të përditshme dhe promovimet janë kthyer në ritual kulturor. Por bashkë me këtë

bollëk është shtuar edhe mjegulla që e bën gjithnjë e më të vështirë dallimin e vlerës. Shpesh, jehona zë vendin e argumentit, marketingu zë vendin e gjykimit dhe afërsitë personale zëvendësojnë kriterin estetik. Pikërisht në kohë të tilla, kritika pushon së qeni një luks intelektual dhe bëhet një domosdoshmëri kulturore.

Megjithatë, Pipa na kujton se kjo përgjegjësi nuk mund të përmbushet vetëm me dije. Kritikut i duhet kulturë, por kultura nuk mjafton. I duhet shije, sepse pa të nuk arrin të dallojë nuancat e së bukurës. I duhet edhe ajo urtësi e thjeshtë që ai e quan bonsens, pa të cilën çdo gjykim rrezikon të shndërrohet në pedanteri ose në fanatizëm. Vetëm aty ku këto tri cilësi bashkohen, kritika fiton autoritetin moral për të folur në emër të vlerës.

Dhe ndoshta ky është mësimi më i madh që na lë fragmenti i parë i "Shpirtit kritik". Letërsia nuk bëhet më e madhe vetëm sepse shkruhen libra të rinj. Ajo bëhet më e madhe kur fiton aftësinë t'i gjykojë ata. Sepse krijimi është lindja e një vepre, ndërsa gjykimi është lindja e kujtesës së saj. Pikërisht aty fillon historia e vërtetë e një kulture.

ÇELËSI I PALLATIT MAGJIK

Çdo vepër e madhe ruan një sekret. Jo sepse autori ka dashur ta fshehë, por sepse arti nuk e zbulon kurrë të vërtetën me një shikim të vetëm. Ai nuk i dorëzohet menjëherë lexuesit. Kërkon durim, përlësi dhe një aftësi të rrallë: të dëgjosh atë që nuk thuhet. Pikërisht këtu Arshi Pipa vendos figurën e kritikut. Jo si gjykatës që shpall vendime mbi veprën, por si njeri që di të hyjë në botën e saj pa e trazuar.

Është një nga fragmentet më të bukura të mendimit estetik shqiptar. Pipa nuk e shpjegon marrëdhënien ndërmjet kritikut dhe veprës me përkufizime teorike, por me një metaforë që mbetet gjatë në kujtesë. Vepra e artit është një pallat magjik. Kritiku nuk mjaftohet ta sodisë nga jashtë, por ndien nevojën të hyjë brenda. Mirëpo, mënyra se si hyn, përcakton edhe cilësinë e interpretimit të tij. Këtu fillon dallimi midis interpretimit dhe pushtimit.

Gjithmonë ekziston tundimi për ta hapur derën me forcë. Me një teori të gatshme. Me një

metodë që premtan t'i shpjegojë të gjitha. Me një ideologji që kërkon ta bëjë veprën dëshmitare të bindjeve tona. Është mënyra më e shpejtë për të hyrë në një tekst, por edhe mënyra më e sigurt për të mos e kuptuar atë. Sepse dera e thyer nuk të çon në misterin e pallatit; të çon vetëm në rrënojat që ke shkaktuar vetë.

Përballë kësaj dhune të interpretimit, Pipa vendos një etikë krejt tjetër. Kritiku duhet të kërkojë çelësin. Dhe çelësi nuk gjendet as te forca, as te autoriteti i metodës. Ai gjendet te durimi. Te shija. Te përlësia për ta lënë veprën të flasë me gjuhën e saj. Vetëm pasi gjen çelësin e derës së madhe, kritiku mund të zbulojë edhe çelësat e dhomave të tjera, derisa të arrijë te dhoma ku ruhet thesari i padukshëm i veprës. Është një metaforë e rrallë, sepse nuk flet vetëm për artin e interpretimit; ajo flet edhe për karakterin e interpretuesit.

Në të vërtetë, çdo lexim është një provë e karakterit tonë intelektual. Lexuesi i paduruar kërkon përgjigje. Lexuesi i mençur kërkon kuptim. I pari e përdor tekstin për të vërtetuar atë që mendon, i dyti është i gatshëm të ndryshojë edhe mendi-

min e vet, nëse teksti i zbulon një të vërtetë që nuk e kishte parashikuar. Prandaj interpretimi nuk është ushtrim pushteti mbi veprën. Është dialog me të.

Sa aktual tingëllon sot ky mësim. Jetojmë në një kohë kur veprat lexohen gjithnjë e më shpesh përmes filtrave që u paraprijnë atyre. Teoritë, metodologjitë dhe shkollat e interpretimit janë pasuri e mendimit bashkëkohor dhe askush nuk mund ta mohojë rëndësinë e tyre. Mirëpo ato bëhen pengesë në çastin kur pushojnë së qeni mjete dhe pretendojnë të bëhen qëllim. Atëherë kritiku nuk kërkon më çelësin e veprës, ai hyn me çelësin që e ka sjellë nga shtëpia. Dhe, çuditërisht, çdo derë fillon t'i ngjajë asaj që ai kishte vendosur të hapte qysh më parë.

Pipa e kuptoi herët këtë rrezik. Prandaj ai i beson më shumë intuitës sesa logjikës. Ky është, ndoshta, pohimi më i guximshëm i esesë së tij. Jo sepse e nënvlerëson arsyen, por sepse e di se arsyeja, e vetme, nuk mjafton për të depërtuar në hapësirën e artit. Logjika mund ta organizojë mendimin, mund t'i japë interpretimit rregull dhe koherencë, por nuk mund ta zëvendësojë atë çast të brendshëm kur papritur kupton pse një poezi të trondit ose pse një figurë artistike vazhdon të të ndjekë edhe pasi ke mbyllur librin. Ka të vërteta që nuk fitohen duke i analizuar, por duke i përjetuar.

Pikërisht këtu Pipa e dallon kritikun nga tekniku i letërsisë. Tekniku numëron figurat, evidenton strukturat, klasifikon motivet dhe përshkruan mekanizmin e ndërtimit të tekstit. E gjithë kjo është e dobishme, ndonjëherë edhe e domosdoshme. Por arti nuk banon te mekanizmi. Ai fillon pikërisht aty ku mbaron inventari i elementeve përbërëse. Një poezi nuk jeton sepse ka metafora; ajo jeton sepse metaforat e saj krijojnë një përvojë që nuk mund të reduktohet në analizën e tyre.

Për këtë arsye, metafora e pallatit magjik fiton një kuptim që shkon përtej kritikës letrare. Ajo bëhet metaforë e vetë kulturës së leximit. Nuk mund të hysh në një vepër me arrogancën e atij që mendon se i di të gjitha. Çdo tekst i madh kërkon një akt përulësie. Jo përulësi ndaj autorit, por ndaj së vërtetës artistike që ai ka krijuar. Vetëm atëherë interpretimi pushon së qeni demonstrim i dijes dhe bëhet akt i njohjes.

Në këtë kuptim, kritiku nuk është njeriu që e zhvesh veprën nga misteri i saj. Përkundrazi, ai është ai që e ndriçon aq sa lexuesi të shohë më larg, pa ia shuar magjinë. Ka një masë edhe në dritë. Drita e tepërt, ashtu si errësira, mund ta fshehtë të

vërtetën. Prandaj Pipa na kujton se kritiku duhet të dijë jo vetëm çfarë të zbulojë, por edhe çfarë të lërë të heshtë. Sepse arti nuk jeton vetëm nga ajo që thotë. Ai jeton edhe nga ajo që nuk pranon të shpjegohet plotësisht.

Ndoshta ky është mësimi më i vyer i fragmentit të dytë të "Shpirtit kritik". Interpretimi nuk është triumfi i kritikut mbi veprën. Është triumfi i veprës mbi paragjykimet e kritikut. Vetëm kur ai pranon të hyjë në pallatin magjik me çelësin që i jep vetë arti, e jo me atë që ka farkëtuar mendja e tij, kritika fiton dinjitetin e saj më të lartë: bëhet një akt krijues, jo sepse krijon një vepër të re, por sepse na mëson të shohim ndryshe atë që ishte gjithmonë para syve tanë.

KUJTESA NDËRTOHET ME GJYKIM

Çdo letërsi kalon nëpër dy kohë. Në të parën, shqetësimi i saj është të krijojë. Në të dytën, të kuptojë se çfarë ka krijuar. E para është koha e entuziazmit, e dyta është koha e ndërgjegjes. Nëse e para lind veprat, e dyta ndërton traditën. Dhe pikërisht në këtë kalim nga krijimi te vetëdija, Arshi Pipa vendos lindjen e kritikës.

Kur ai shkruante se letërsia shqiptare nuk kishte ende një kritikë të mirëfilltë, nuk po shprehte një zhgënjim, por po konstatonte një fazë të natyrshme të zhvillimit kulturor. Një letërsi që sapo ka nisur të ndërtojë vetveten ka ngut të krijojë, kurse gjykimi vjen më pas. Në këtë kuptim, kritika mund të duket si një luks. Mirëpo vetëm përkohësisht, sepse vjen një çast kur krijimi nuk mjafton më. Atëherë lind nevoja për të vendosur rend, për të dalluar vazhdimësinë nga rastësia, për t'i dhënë kujtesës një bosht orientues.

Paradoksi ynë është se sot nuk ndodhemi më përpara mungesës që përshkruante Pipa. Përkundrazi. Jetojmë në një kohë kur letërsia shqipe prodhon më shumë se kurrë. Çdo vit dalin dhjetëra e qindra libra, botohen revista, organizohen festivale, jepen çmime, zhvillohen promovime dhe rrjetet sociale krijojnë çdo ditë autoritete të reja. Në pamje të parë, kjo duket si shenjë e një jete të pasur kulturore. Megjithatë, pas këtij gjallërimi fshihet një pyetje që bëhet gjithnjë e më e vështirë: çfarë do të mbetet?

Historia e letërsisë nuk është një magazinë ku ruhen të gjitha librat që janë botuar. Ajo është rezultati i një përzgjedhjeje të gjatë, të ngadaltë dhe shpesh të dhimbshme. Në të mbijeton vetëm ajo që ka arritur t'i rezistojë kohës dhe gjykimit. Pikërisht për këtë arsye, një kulturë që humbet

aftësinë për të gjykuar, humbet gradualisht edhe aftësinë për të kujtuar. Kujtesa nuk ndërtohet nga sasia e botimeve, por nga cilësia e përzgjedhjes. Këtu shqetësimi i Pipës bëhet befas shqetësimi ynë.

Në vend të mungesës së prodhimit letrar, sot përballemi me mungesën e hierarkive të besueshme. Kemi bollëk tekstesh, por pak orientim. Kemi shumë zëra, por pak autoritete estetike. Kemi një inflacion fjalësh lavdëruese dhe një deficit argumentesh kritike. Promovimi shpesh e ka zëvendësuar vlerësimin, ndërsa jehona mediale shpesh merret si provë e rëndësisë artistike. Në këtë zhurmë, lexuesi mbetet pa busull, ndërsa vetë letërsia humbet mundësinë të njohë fytyrën e saj të vërtetë.

Pipa ia ngarkon kritikës dy detyra themelore: të rivlerësojë traditën dhe të ndjekë me vigjilencë krijimtarinë e kohës. Në të vërtetë, këto nuk janë dy detyra të ndara. Ato janë dy anët e së njëjtës përgjegjësi. Nuk mund të kuptosh të renë pa njohur trashëgiminë, as nuk mund ta mbrosh trashëgiminë nëse nuk di të dallosh se çfarë e vazhdon dhe çfarë e ndërpret atë. Tradita nuk është muze. Ajo është një bisedë e pandërprerë midis brezave. Dhe kritika është gjuha në të cilën zhvillohet kjo bisedë.

Po aq i rëndësishëm është edhe një paralajmërim tjetër i Pipës, që tingëllon jashtëzakonisht bashkëkohor. Kritika nuk duhet të jetë as hakmarrje, as reklamë. Nuk duhet të rrëzojë për kënaqësinë e rrënimit dhe as të lavdërojë për rehati ose miqësi. Të dyja e dëmtojnë njësoj kul-

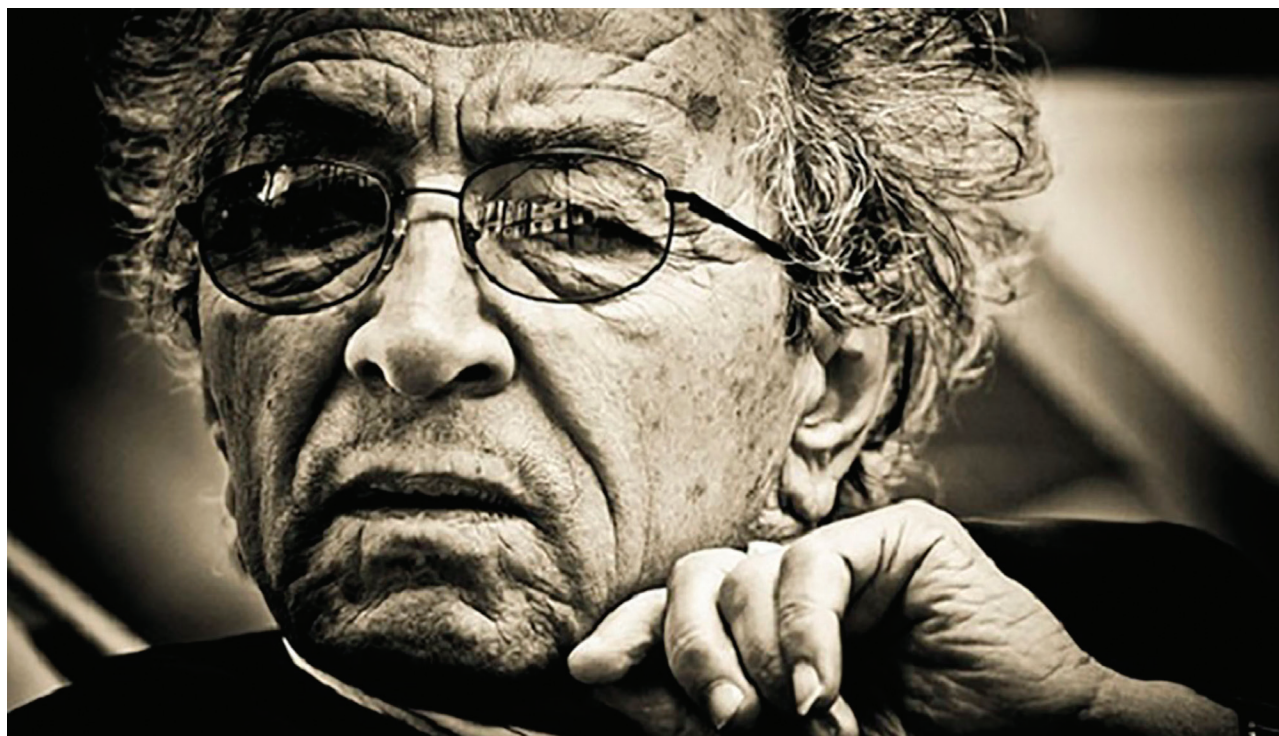
turën. Njëra shkatërron besimin te gjykimi; tjetra shkatërron vetë kuptimin e vlerës. Kritika e vërtetë nuk është as e pamëshirshme, as indulgjente. Ajo është e drejtë.

Për këtë arsye, Pipa i bashkon dy fjalë që në pamje të parë duken të papajtueshme: objektivitetin dhe simpatinë. Nuk është fjala për simpati ndaj autorit, por ndaj letërsisë. Vetëm ai që e do vërtet një kulturë është i gatshëm të mos e gënjejë atë. Vetëm ai që beson te vlera nuk pranon ta barazojë atë me rastësinë. Në këtë kuptim, kritiku nuk është kundërshtari i krijuesit. Ai është mbrojtësi i kujtesës së përbashkët që krijuesi ndihmon të ndërtohet.

Dhe ndoshta pikërisht këtu qëndron aktualiteti më i madh i "Shpirtit kritik". Nuk është një ese që na mëson si të shkruajmë kritikë. Është një ese që na kujton pse një kulturë nuk mund të jetojë pa të. Sepse letërsia nuk rrezikohet vetëm kur pushon së krijuari. Ajo rrezikohet edhe kur pushon së gjykuari vetveten.

Pra, historia nuk është kujtesa e gjithçkaje që është shkruar. Historia është kujtesa e asaj që një kulturë ka ditur të zgjedhë. Dhe askush nuk e kryen këtë zgjedhje në vend të kritikës. Pikërisht për këtë arsye, "Shpirti kritik" i Pipës nuk mbetet vetëm një ese mbi letërsinë. Është një meditim mbi përgjegjësinë e qytetërimit për të mos humbur aftësinë e tij më të çmuar: aftësinë për të gjykuar. Sepse vetëm aty ku gjykimi mbetet i lirë, kujtesa mbetet e drejtë. Dhe vetëm aty ku kujtesa është e drejtë, kultura mund të vazhdojë të ndërtojë të ardhmen pa e tradhtuar të shkuarën.

XHEVAIR SPAHIU

Kur flitet për Xhevair Spahiun, ne mund të flasim për një botë të veçantë poetike, për një unitet të autorit dhe të poezisë së tij, e cila kumbon në mënyrë të veçantë nga të tjerët në shumë aspekte

Nehas SOPAJ

U lind më 1 mars të vitit 1945 në Malind të Skraparit. Është poet i njohur shqiptar. Ka studiuar në Fakultetin Histori-Filologji, dega Gjuhë dhe Letërsi Shqipe. Që nga viti 1968 ka punuar si gazetar në gazetën *Zëri i Popullit*, redaktor në revistën *Nëntori*, mësues dhe libretist në Teatrin e Operës e Baletit në Tiranë. Është lauruar me çmime të ndryshme në vend dhe jashtë. Këtu duhet veçuar çmimin **Migjeni**, çmimin e parë në konkursin e 45-vjetorit të çlirimit të Atdheut. Është prezantuar në antologji të ndryshme në vend dhe jashtë.

Kur flitet për Xhevair Spahiun, ne mund të flasim për një botë të veçantë poetike, për një unitet të autorit dhe të poezisë së tij, e cila kumbon në mënyrë të veçantë nga të tjerët në shumë aspekte. I paktë në të folurit poetik, autori në vargjet e tij duket sikur këndon: secila fjalë, secili varg dhe

frymëzim poetik, sikur e hap veten e poetit, që brendapërbrenda e redukton traditën shqiptare, folklorin shqiptar dhe, në përgjithësi, ontologjinë e përgjithshme të bashkëkohësisë, moderne dhe postmoderne. Me më pak sesa librat e caktuara poetike, poezi të caktuara të autorit mbahen mend dhe tingëllojnë fare shqip me origjinalitetin që kanë brenda, siç janë vjershat e tij, për mua, antologjike: *Fjala, Borxhet e mia, Kaloje urën, jeta ime, Në breg të detit vizatoj anie, Këngë e dalldisur, Era luan* etj.

Mes poezisë së angazhuar të kohës sonë dhe temave universale, të thuash të amshimit dhe të frymës së tabanit të shqipes, poeti e sendërton veçantinë e tij herë duke krijuar tablo imazhesh të ndryshme të jetës e tokës, e herë duke i kënduar realitetit dhe fantazisë. Fahu i poetit është të kënduarit dhe vetëm të kënduarit, brenda së cilës fshihet rrëfimi i nënkuptuar. Poezitë e tij e kanë

shtimungun e një melodie melankolike që brenda për brenda, në mënyrë të fshehtë, e ruajnë fjalën e ngjyrosur dhe të bukur, nga shpërthen ironia dhe shpresa, ndërkaq të kënduarit del si një bohemi e esëllt e një shpirti gazmor. Prandaj, gjithë poezia e poetit i ka flakur të gjithë mbështjellësit e gjuhës konkrete, ornamentikën dhe plasmasin e bukurisë false të epokës sonë, duke e lënë të duket arti i pastër i gjuhës së tij që gdhend figura dhe imazhe të ëndërruara. Pra, poeti i ka braktisur rrëfejsat dhe të bëmat e unit, duke e lënë shpirtin t'i kërkojë hapësirat e jehonave të shumta dhe këtë mund ta shohim, për shembull, te poezia *Në breg të detit vizatoj anie*, te e cila vegjetojnë asociacionet e nëndijshme të mërgimit të kohës postkomuniste shqiptare dhe shqetësimet personale të poetit.

Pothuaj gjithë sistemi i të kënduarit të poetit përshtatet me natyrën e lindur të artistit. Secila temë dhe secili motiv, me një purifikim mjeshtëror të fjalës dhe të mendimit, lënë të kumtohet vetëm të kënduarit e poetit. Diçka si një lorkizëm ose një formë e shkurtër këndimi, që ngjashëm si haiku japonez shqetësimin e poetit e shqipton bukur shqip. I mbarsur nga një katarsë autoriale, poeti është reprezentues i mrekullueshëm i shqipes në botë: poezia e tij, brenda strukturës shprehëse, ruan lakonizmin e vargut, epizmin e lirizuar të strofës dhe thellësinë e urtësisë së vjershës brenda unitetit të imanencës poetike. Poezitë u ngjasin kristaleve, të cilat mu si guaskat, kumbojnë dhe tingëllojnë dhe kjo i shkon për shtati natyrës së gjuhës së poetit tonë. Prandaj epiteti "ambasador në miniaturë" i fle bukur dhe saktë Xh. Spahiut. E them këtë, sepse mua personalisht më ka rënë të bindem për këtë si në atdhe, në Tiranë, në Shkup e Strugë, por edhe jashtë vendit, në Francë, Lodevë.

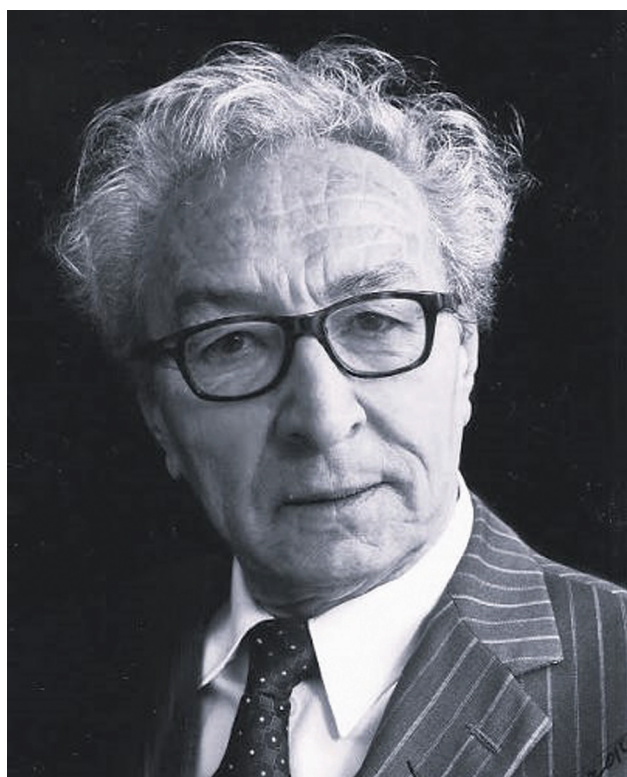
Le ta shohim poezinë **Fjala**, të shqiptuar në formë eksperimentimi. Është ky një hartim brenda të cilit mund të jetë tema e vjershës e futur në brendi të bërthamës të cilën merr ta trajtojë poeti, një krijim analizë dhe ironim i asaj, fjalës pra, një hartim që ka gjithçka brenda tingullit gjuhësor që mëton ta thotë fjalë për fjalë që në dukje të parë, të thjeshtë, por që mbruan kaq domethënie, të cilave nuk u duhen asnjë koment, sepse ato janë edhe përgjigje e çdo pyetjeje. Më pak se një kallëzim për fjalën, poeti ngre një monument prej saj, për të mos thënë se prej saj krijon një poezi të pastër në kuptimin e plotë të fjalës. Kallëzimi si përrallë (diskurs lirik brenda të cilit fshihen të gjitha elementet e reduktuara narrative të kallëzimit, sipas R. Bartit), brenda vetes përmbledh gjithçka narrative, të shmangur, por të nënkuptuar brenda një

harku oval, ku objekti i subjektivizuar, fjala pra, i merr të gjitha atributet e një gjëje absolute, që duhet të dëgjohet. Në poezinë **Fjala**, objekti i subjektivizuar, në dy vargjet e para, e vizaton harkun oval (auditoriumin) ku do të dëgjohet ajo dhe përralla/dosja e vetvetes brenda së cilës bëhet vetëmateralizimi i saj.

Përralla e shplon fiziologjinë e fjalës, ndërsa fjala vetëzbulohet me anë të një kundërshtie "përrallorë", sepse ajo s'u tha kur u desh të thuhet. Fjala që s'thuhet kur duhet të thuhet i ka reperkusionet sipas derivateve, si në vargjet *kam mbetur pa krahë/ kam mbetur pa qiell/ jam jetë pa ëndërr/ jam ëndërr pa jetë*. Le të supozojmë se kjo ka të bëjë në kondita të një ndalimi (vetëndalimi, ndalimi prej tjetrit). Fjala e ndryrë brenda domethënies së saj të fshehtë, fjala e prangosur, fjala e pathënë, fjala e "mbikëqyrur", pra fjala e dënuar nga regjimi, fjala e thënë vonë është "liri e bërë burg", sepse fjalës së këtillë s'i ka mbetur asgjë nga krahët, nga qielli, nga ëndrra; asaj i janë gëlltitur rrokjet, ka mbetur cung, ndërsa liria e saj është burg. Autocensurë? Kjo është një poezi dramatike ku një definicion paralogjik shndërrohet në ironi të së vërtetës absolute, sepse lind nga një rrugë parabolike (*si jam si Konstantini që pas vdekjes udhëton*), nga e vërteta prej së cilës "doli gjak".

Si diçka që nuk shpjegohet dhe nuk shpjegon, por mbetet enigmë pa koment, kjo poezi e bën poetin sa transparent, po kaq edhe fluid, ironizues e enigmëzues të fatit tragjik të krijuesve në kohë të diktaturave. Kjo, në dukje të parë, ngjet si një maksimum që e kemi gëlltitur njëherë si shqiptarë dhe, si e tillë, na e ka përtharë logjikën e të sotmes. Sepse, në "rrëfimin" me anë të të cilës poezia materializohet, në tragjizmin e të vërtetave universale, siç është liria e fjalës, mund të ndodhë që të na përsëritet edhe në rrethana të bashkëkohësisë, duke u "ushqyer" nga cenet e kohës, pjesë e së cilës është fjala e poezisë dhe poeti. Në të vërtetë, poeti dhe poezia, udhëtarët e amshueshëm në kozmos, njeriu dhe zëri i tij, rrjedhin mu si edhe lumenjtë. Ata s'dihet nga kanë ardhur ose nga vijnë, por s'e dinë edhe nga shkojnë. Megjithatë, ata s'munden pa njëri-tjetrin: poeti pa poezinë, por edhe poezia pa poetin.

Xhevahir Spahiu, në ligjërimin e tij poetik, i ka harrë të gjitha fjalët shpjeguese, madje edhe të gjitha të dhënat elementare të temës, që do ta thotë ai në imanencën e tij. "Përralla", për fjalën e poetit, te vjersha **Fjala** këputet me një mekanizëm metaforik të tipit ex machina: "Ajo (fjala pra – N.S.)

e hapi gojën/ po në vend të tingujve/ prej saj/ doli gjak". Poetët e kanë të lehtë t'i përfundojnë idetë e tyre me metafora. Ajo në të cilën këmbëngulin lexuesit, megjithatë, është që prej poezive të këtij tipi të nxjerrin ide dhe maksima utilitare, praktike dhe objektive. Ata duhet të ngopen vetëm me të pathënat e nënkuptuara, që tipi i këtillë i poezive i presupozon dhe i ka. Prej një jashtësie çuditërisht transparente, ajo na lë të hyjmë lehtë në godinën e kësaj vjershe të poetit. Ligjërimi i poetit, sa është i "lehtë" dhe i nënkuptueshëm, po kaq është edhe i parëndomtë, qoftë për nga mënyra e ndërtimit dramatik të kallëzimit për "përrallën", për fjalën, qoftë në përzgjedhjen e fjalëve dhe të figurave të cilat janë të rralla, qoftë në përzgjedhjen e gjuhës poetike që e ushqen rrëfim/kallëzimi i këtij hartimi shumë domethënës, por qoftë edhe për mënyrën e shqiptimit të tij.

Një lakonizëm gjuhësor narrativ të dramaturg mund ta ndeshim, për shembull, te shumë poezi të tjera të autorit, siç është, fjala bie, poezia *Pulëbardha e një deti*. Fjala e vargut të parë "më hyje në sy" dhe fjala e vargut të fundit "pa ngatërruar shtigjet" e lënë lexuesin të pyesë për tipin e poezisë së poetit. A është kjo, le të supozojmë, një poezi klasike realiste, patriotike apo erotike, çfarë në përgjithësi mund të mendojmë se është kur e lexojmë atë apo në natyrën e teorisë së poezisë së poetit ekziston një nus-produkt a amalgamë e qëllimshme, që tradicionalja dhe modernia/postmodernia të jenë të konfrontuara

VEPRA LETRARE:

**Mëngjes sirenash (1970),
Ti qytet i dashur (1973),
Vdekje e perëndive (1977),
Dyer dhe zemra të hapura
(1978), Bashkëkohësit
(1980), Agime shqiptare
(1981), Kitaristët e vegjël
(1983), Nesër jam aty
(1987), Heshtje s' ka
(1989), Dielli i lodrave
(1990), Poezia shqipe
(1990), Kohë e krisur
(1991), Udha 1 (2000),
Udha 2 (2000).**

a të dyzuara, sepse në raportin unë-ti, në predimensionimin e këtij dramatizimi, autori i ka kursyer të gjitha të dhënat dhe nuk flet kurrgjë për ta kuptuar atë që e thotë?!

Poezia e Xh. Spahiut, si poezi e një poeti të fortë, i flak teoritë dhe ajo nuk flet, por gjatë aktit të këndimit më shumë këndon se ç'teoretizon. Kjo ngjet si në ison toske, ku fjalët i rruhin kuptimet brenda ovacioneve të polifonisë dhe i lënë lexuesit që vetë ta mbindërtojnë teoretizimin e tyre. Në lojën me fjalë të poezisë së lartpërmendur, "det i një pulëbardhe / pulëbardhë e një deti", të poezisë në ezoterizmin poetik, *poeti të përsos e të varros brenda një fjale*, që në interferencat e relacionit unë – ti, mjeshtri i herr të dhënat e raportit dramatik gjer në mospërcaktim të erotikës patetike, duke e lënë vetëm bukurinë estetike, që na lë të qeshim "shtrembër", pa përgjigje. Fjalët "numrat e telefonit", "dora", "yjet" etj., që mbase mund ta përcaktojnë orientimin e cilësimit të vjershës, na kthejnë në logjikën e poezisë, se *Pulëbardha e një deti* mbase është poezi erotike e mbase edhe mund të jetë një tip tjetër. Sado që poezitë të cilat kanë përcaktueshmërinë tipologjike në përgjithësi janë të pakta, fjalë të caktuara, të zgjedhura, na asociojnë dhe udhëzojnë drejt tipit të poezisë maksimalisht të frymëzuar.

MONOLOGËT E ADAMIT

(Manifesti midis rënies kontemporane, estetikës arrogante dhe metafizikës eksperimentale)

Ismail SYLA

MAKINERI BUROKRATIKE

Në Zyrën e Gjendjes Civile, në rubrikën "Prindërit", zyrtari shkroi: Nuk ekzistojnë. Te rubrika "Statusi": I dëbuar përgjithmonë. Si duket jam i vetmi që u lindi pa pasur nevojë për një pemë gjenealogjike.

Vajta në Zyrën e Emigracionit. Burokrati pas xhamit më pyet: "Nga cili vend vini?" I them: "Nga Lindja e Kopshtit." Pa pikë hezitimi, më shpalli klandestin.

Në Gjykatën Kushtetuese e apeloja vendimin e parë të dëbimit. Avokatët e mi thonë se nuk pati

proces të rregullt gjyqësor, por Gjykatësi Suprem nuk pranon dëshmitarë të bërë nga balta.

Nga Administrata Tatimore më kërkojnë të paguaj tatim mbi vlerën e shtuar (TVSH) për çdo frymëmarrje dhe për çdo kokërr frute që pema e njohjes prodhoi. E kuptova: Toka qenka një pronë me qira të shtrenjtë.

Në Entin e Sigurimeve shkova të aplikoj për pension pas disa mijëra vitesh punë të detyruar. Më thanë se vitet e kaluara në Eden nuk llogariten. Parajsa u konsideruaka punë në të zezën.

Në korridorin e Zyrës Lokale afër sportelit numër 4 pres në radhë për një vulë që vërteton se jam gjallë. Njerëzit rreth meje mbajnë numra në

duar. Zoti më thërriste në emër, shteti më thërret: "Numri 042".

Avokatit të popullit i tregova për gjarprin, për mollën, për kurthin e ngritur në kopsht. Ai vetë tundi kokën e tha: "Afati i parashkrimit të veprës penale ka skaduar."

2.

ANKTH KLINIK

Në divanin e ordinancës, Frojdit i tregova për mollën dhe dëshirën për të prekur pemën e ndaluar. Më pa mbi syze dhe shënoi në bllok: "Fiksim i pastër oral i lidhur me figurën autoritare të Atit."

Asgjë nuk ka më shije, as Eva, as uji, as dielli. Mjeku më dha antidepressivë për të rregulluar serotoninën. Por nuk ka pilulë që shëron mallin për një qiell që e ke parë pa mjegull.

Rri zgjuar deri në agim duke dëgjuar zhurmën e frigoriferit. Mendoj për natën e parë jashtë Edenit, kur errësira nuk ishte thjesht mungesë drite, por zemërim i pastër hyjnor.

Në mes të një qendre tregtare, ajri mu bë i huaj. Mushkëritë e mia harruan si të mbusheshin. Kur trupi kujton se është bërë nga balta, ai tenton të kthehet në pluhur.

Jam i vetmi burrë në histori që nuk pati asnjë pasqyrë në fillim. Tash e gjej veten duke parë reflektimin tim në çdo xham makine, duke kërkuar të shoh nëse kam ende tiparet e imazhit të Tij. Këtë po e quajnë narcisizëm post modern.

Unë dhe Eva përballë një psikologu të licencuar për terapinë e çifteve. Flasim për përgjegjësinë, për gjarprin, për pemën. Në fund kuptojmë se fajësojmë njëri-tjetrin për të mos pranuar që parajsa na u bë e mërzitshme.

Era e barit të korrur pas shiut më kthen pas në sekonda. Truri im pëson një shpëputje; një dhimbje fantomë në brinjën që nuk e kam më. Kujtesë e traumatizimit?

Ndonjëherë ndihem si mbreti i këtij planeti, krijesa më e lartë, e ndonjëherë si mbetja më e fëlliqur e një eksperimenti të dështuar prej balte. Nuk ka rrugë të mesme për atë që ka prekur skajet. Skizofreni akompleks Borderloine?

3.

NË SHOQËRI KONSUMI

Në Bursën e WallStreet-it vlera e mollës sime ra sapo korporatat zbuluan prodhimin në masë. Sot, mëkati i parë ka një çmim fiks në tregjet e ase-teve parësore.

Nënshkrova një kredi hipotekar për 30 vite, për të blerë një apartament prej betoni. Lashë peng përjetësinë time si garanci bankare. Banka pranon vetëm kolateral me dëme shpirtërore.

Sot duhet të shes dhjetë herë më shumë djersë e kohë për të blerë të njëjtën copë buke që dikur toka ma ofronte si dhuratë të pakushtëzuar për praninë time. Ç' lloj inflacioni është ky?

Jam emëruar si "Senior Human Resource" në një korporatë multinacionale. Ulur në katin e 45-të të një rrokaqielli, kuptoj që jam thjesht lëndë e parë që digjet për të mbajtur makineritë ndezur.

Në emër të sindikalistëve kërkoja kushte më të mira ekzistenciale. Organizuan protestë. Por greva dështoi: Menaxhmenti i lartë nuk negocion me krijesat që vetë i dizajnoi nga pluhuri.

Në supermarket karroca ime e blerjeve është plot me produkte pa gluten dhe qumësht artificial. Më parë mendoja se si të ushqeja shpirtin, e sot, bëj kalkulime para raftëve nëse më dalin paratë për të blerë iluzionin e shëndetit.

Edeni nuk është më në shitje. Nuk është pasuri e paluajtshme, është shpallur zonë ushtarake. Por toka rreth tij është ndarë në parcela luksoze për ata që mendojnë se mund të blejnë fqinjësinë me Zotin.

4.

RUTINË URBANE

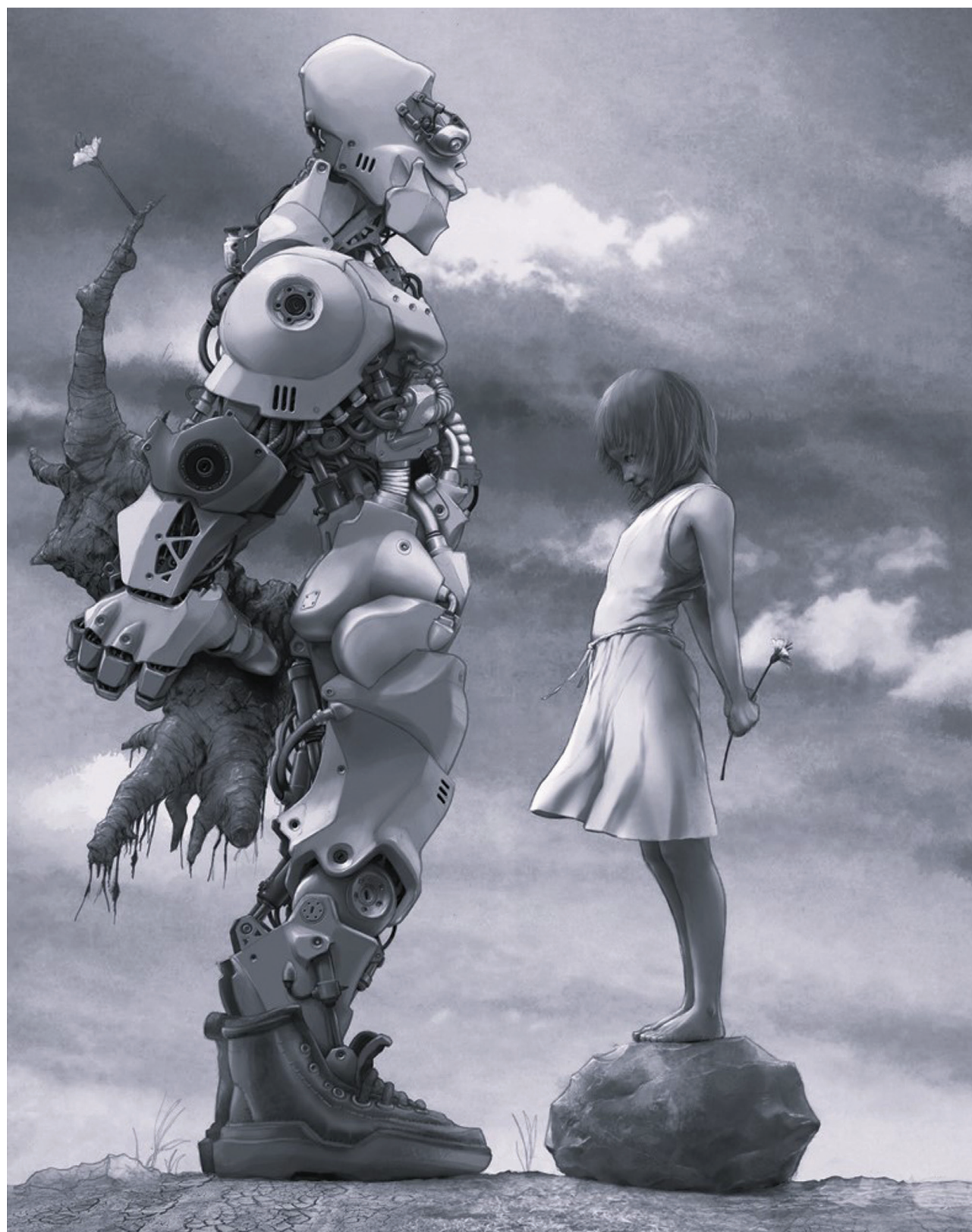
Mijëra pasardhës të mi udhëtojnë të ngjeshur në metronë e orës 8:00, në këtë lundër metalike nëntokësore. Asnjëri nuk e sheh tjetrin në sy. Është krijuar një ferr i përbashkët për t'i ikur vetmisë individuale.

Jam i bllokuar në trafikun e pasdites në rrugën kryesore, mes tymit dhe borive të makinave. Mendoj për shtigjet e pafundme të Edenit ku ecja pa pasur frikë se mos vonohesha. Koha lindi atëherë kur humbëm destinacionin.

Drita, uji, gazi, interneti. Çdo fillim muaji paguaj një vistër faturash - haraçin e të qenit i gjallë në këtë sistem. Dikur gjithçka rridhte falas, sot edhe drita e diellit të vjen me faturë.

Në tregun e gjelbër, në sektorin e frutave ka tridhjetë lloje të ndryshme mollësh. Të kuqe, të gjelbra, organike, të modifikuara. I shoh dhe buzëqesh me vete: asnjëra prej tyre nuk të bën më të mençur, të bëjnë thjesht më pak të uritur.

Jetoj në katin e dymbëdhjetë të një rrokaqielli, i rrethuar nga qindra fqinjë që nuk ua di emrin. Në një qytet me miliona njerëz, unë jam sërish i vetmi burrë mbi tokë, në krye të një vetmie pafund.

Brenda ashensorit. Tridhjetë sekonda heshtje e detyruar mes katit të parë dhe reve, i mbyllur në një kuti metalike me dy të panjohur. Asnjëri prej nesh nuk guxon të marrë frymë thellë; ajri është bërë pronë private.

Në kafenenë e lagjes porosis një ekspres të dyfishtë pa sheqer. Kam nevojë për këtë lëng të zi e të hidhur që trupi im të zgjohet, sepse thjesht oksigjeni nuk mjafton më për të mbajtur shpirtin zgjuar në këtë shekull.

Mbolla një bimë të vogël në një saksi plastike mbi beton. Një përpjekje patetike e arrogante për të rindërtuar shtëpinë e vjetër. E ujis çdo ditë me lotët e një dëbimi që ende nuk ka përfunduar.

E shtuna është një iluzion lirie ku konsumojmë harresën nëpër klube. E diela është një ankth i heshtur, frika e pashmangshme nga e hëna që na kthen sërish te puna e detyruar.

5. AVANGARDË DHE ESTETIKË ARROGANTE

Në Muzeun e Artit Bashkëkohor më varën në një kornizë të zbrazët të bardhë, mbi një mur prej gjipsi dhe e quajtën "Minimalizëm Ekzistencial". Njerëzit paguajnë biletën për të parë zbrazëtinë që unë e mbaj falas brenda vetes.

Unë isha teksti i parë, origjinali i pashkrirë në letër. Tani autorët e rinj postmodernë më marrin, më dekonstruktojnë, më kthejnë në intertekstualitet. Jam bërë thjesht një citat në fund të faqeve të tyre të gjata.

Në Teatrin Eksperimental më nxorën krejtësisht të lakuriqtë përpara një publiku mondan me rroba të shtrenjta. Regjisori donte të provokonte "shokun e origjinës". Por unë nuk ndjeva turp; ndjeva vetëm një mërzitje të thellë për injorancën e tyre.

Me syrin e kritikut të artit i shoh pikturat e tyre abstrakte që përpiqen të shpjegojnë rënien dhe kaosin. Buzëqesh me një arrogancë intelektuale: ata pikturojnë rrëzimin pa pasur guximin të ngjiten asnjëherë në lartësinë nga ku unë rraha tokën.

Këto ndërtesa të mëdha prej betoni të hirtë e të ftohtë janë monumentet e harresës sonë kolektive. Kemi zëvendësuar hijet e pemëve të Edenit me arkitekturë brutaliste - blloqe guri që nuk marrin frymë.

Në një sallon elitari pi një gotë verë të lirë duke parë një instalacion që kush-ton miliona. Arti i sotëm mbron xhepat e të pasurve, duke përdorur dhimbjen e të varfërve si lëndë të parë estetike.

Në vend të harmonisë së zogjve të parë dhe erës nëpër gjethe, sot dëgjoj simfonitë e prishura të kitarave dhe instrumenteve industriale. Është muzika e përsosur për një shpirt që ka thyer kontratën me rregullin.

Kafshova një mollë përpara një kamere dhe ndalova për tetë orë pa lëvizur. Kritikët e shpallën “vepër gjeniale të rebelimit institucional”. Për ta ishte performansë konceptuale, për mua ishte thjesht një pasdite e zakonshme melankolie

Pasi humbëm përsosmërinë e formave hyjnore, filluam të adhuronim të plasurit, të kalburat, të shëmtuarat. Njeriu i sotëm kërkon ngushëllim të shkatërrimi, sepse aty gjen veten.

Më lanë pa krahë dhe pa fytyrë mbi një piedestal mermeri, statujë të thyer në park. Pëllumbat nisin fluturimin mbi supet e mia të ftohta. Jam dëshmia e asaj që mbetet nga njeriu kur fryma metafizike tërhiqet mbrapsht.

6. NË LUFTËRA, POLITIKË DHE GJEOPOLITIKË

Në transhe të Luftës së Parë Botërore, i veshur me një uniformë të hirtë, me baltë deri në gjunjë, përmes dylbive e shoh armikun. Ai përballë ka të njëjtat tipare si unë, të njëjtat duar. Vras veten time çdo herë që tërheq këmbëzën.

Makineria e Propagandës ma mori figurën, më vizatoi nëpër pankarta ushtarake me muskuj dhe pamje të egër, duke u thënë ushtarëve të rinj: “Luftoni për tokën e babait të parë!” Arrogancë politike që përdor mitin për të justifikuar thonjtë e përgjakur.

Ditë e Gjydhjeve Parlamentare. Kam përpara një fletë votimi me dhjetë parti të ndryshme. Të gjithë premtojnë progres, zhvillim, siguri. Hedh fletën e zbrazët në kut. E di që asnjë sistem nuk ka fuqi të votojë kthimin e pafajësisë.

Mes refugjatëve në kufi, rri ulur mbi një batanije termike, në një kamp të improvizuar në shi. Unë isha refugjati i parë, i dëbuar me dhunë ekzistenciale nga shtëpia ime. Këta njerëz sot nuk po kërkojnë thjesht një shtet, po kërkojnë të drejtën për të pasur një tokë që nuk i përzë.

Zoti përdori një engjell me shpatë flakëruese për të më ndaluar hyrjen në kopsht. Ne, pasardhësit e mi, krijuam bombën atomike për të djegur vetë kopshtin. Kemi kaluar në fuqi mësuesin tonë të parë të shkatërrimit.

Na ndanë në raca, në fise, në kombe të ndryshme. Filluan të urrejnë njëri-tjetrin sepse lindën në anën tjetër të një vije imagjinare në hartë. Marrëzi gjakatare e atyre që harruan se u bënë nga i njëjti grusht balte.

Kur shtetet shemben dhe ligjet e tyre bien në kaos, unë kthehem në gjendjen time të pastër: i

zhveshur, pa pronë, pa zot mbi krye, i pambrojtur, por i lirë nga iluzioni i madh i kontrollit njerëzor.

7. DASHURI DIXHITALE, EROZION I ÇIFTEVE

Rrëshqas gishtin djathtas dhe majtas mbi ekranin e telefonit. Kërkoj Evën, por gjej vetëm profile të reteshuara, biografi të shkurtra dhe dëshira të shpejta. Sot njerëzit nuk kërkojnë një brinjë për t’u plotësuar, kërkojnë një natë për t’u harruar.

I shkruaj Evës një mesazh të gjatë mbi ndjenjat e mia në WhatsApp. Mbetet me dy vija të kalbura blu. Ajo nuk përgjigjet. Mungesa e komunikimit në epokën e lidhjes maksimale është një dënim më i ftohtë se heshtja e Zotit.

Kemi disa mijëra vjet që jetojmë në të njëjtën dhomë me Evën. Kemi thënë çdo fjalë, kemi parë çdo cep të trupit të tjetrit. Heshtja midis nesh sot nuk është paqe, është thjesht një marrëveshje e vjetër për të mos u ndarë në këtë vetmi. Monotonia bashkëshortore ka bluar gjithçka.

Në Gjykatën e Divorceve e ndamë botën në dy pjesë të barabarta përpara avokatëve. Eva mori kujtimet dhe lulet që mbollëm bashkë, unë mora fajin dhe përgjegjësinë e rënies. Dashuria jonë lindi pa dëshmitarë, por vdiq me dokumente të noterizuara.

Tradhtinë e Parë Kognitive e përjetova kur e Eva, e vetmja grua në botë shikoi një pemë tjetër, ose mendoi për një zë që nuk është imi. Xhelozia nuk lindi nga shoqëria; ajo lindi atëherë kur kuptova se prania e tjetrit nuk është një pronë e garantuar, por një dhuratë që mund të tërhiqet në çdo sekondë.

Kur ajo ikën dhe lë pas vetëm një shtëpi të zbrazët me erë parfumi të lirë. Mungesa e saj peshon më shumë se i gjithë mallkimi hyjnor. Zoti më hoqi një kopsht, Eva më hoqi arsyen për të qëndruar në këtë tokë.

Sot nuk ka më kopshte sekrete ku dy njerëz fshihen nga bota për të folur me frymë. Ka vetëm restorante të shtrenjta me rezervime dy javë përpara, ku dashuria matet me vlerën e faturës dhe cilësinë e verës.

Provova të filloj një lidhje të re me një grua tjetër, të lindur në këtë shekull. Por ajo kishte erë moderniteti, erë asfalte dhe karriere. Nuk mund të dashuroj dikë që nuk e di se si dielli perëndonte pa pasur një ndërtesë përpara.

8. ALGORITËM DHE KRORURGJI GJENETIKE

Në Laboratorin e Gjenetikës më zbërthyen në helika gjenomesh, kërkuan te kromozomet e mia gjenin e fajit, por gjetën vetëm një mbetje të vjetër dëshire të pashpjegueshme.

I tregova një rrjeti nervor për ndjenjën e laku-riqësisë. Më ktheu një ese prej dhjetë mijë fjalësh, por asnjë pikë djersë, asnjë grimcë turpi.

Në mekanikë kuantike, sipas ekuacioneve të saj të reja, unë jam në Eden dhe në tokë njëkohësisht, derisa një vëzhgues i ftohtë të vendosë të shohë rënien time.

Bleva një parcelë tokë dixhitalisht të virgjër. Nuk ka pemë, nuk ka gjarpër, nuk ka Zot. Është parajsa e përsosur, e dënuar me vdekje nga mungesa e jetës.

Çdo psherëtimë e imja pas dëbimit u regjistrua si pikë të dhënash (data point). Tani e përdorin për të parashikuar sjelljen e blerësve në krizë ekzistenciale.

Në sallat e kirurgjisë kibernetike ma dhanë një gjymtyrë prej titani për të zëvendësuar krahun e lodhur. Tani mund ta këput mollën më shpejt, por nuk ndjej më teksturën e lëkurës së saj.

Shkencëtarët po tentojnë të më kthejnë përjetësinë përmes serumeve. Çfarë ironie ky trans-humanizëm arrogant: të përpiqesh të hysh sërish në Eden përmes një shiringe.

9 EKZISTENCIALIZËM, PLAKJE, VDEKJE

Vura re një rrudhë të re të thellë në anën e djathtë të syrit. Është sekonda e parë e vdekjes sime të gjatë që po afishohet mbi lëkurë. Mishi im po dorëzohet, po kthehet te matrica e tij fillestare: pluhuri.

Fillova të harroj emrat e kafshëve që vetë u vendosa në fillim të kohës. I shoh dokumentarët e natyrës dhe nuk mbaj mend si quhet ai zog me krahë të kaltër. Kur kujtesa ikën, njeriu dëbohet për herë të dytë, këtë herë nga vetvetja.

Përgatis vendin tim të fundit të prehjes, duke hapur vetë gropën me një lopatë. Mendoj se si do të jetë të kthehem sërish në të njëjtën baltë nga ku fillova. Vdekja nuk është një ndëshkim; është thjesht mbyllja e rrethit, kthimi në shtëpi.

Bleva një motor të shpejtë sportiv dhe vura xhakëtë lëkure në moshë të thyer. Një përpjekje arrogante për t'i ikur moshës dhe për të ndjerë

sërish erën në fytyrë. Por koha ecën më shpejt se çdo motor. Ajo të pret në çdo kthesë rruge.

Shoh gjethet e verdha që bien nga pemët e parkut dhe mbulojnë rrugët. Më kujtojnë rrobat tona të para prej fiku, atë përpjekje të dëshpëruar për të fshehur turpin tonë nga syri i një Zoti që shihte gjithçka.

Nuk dua lule, nuk dua monumente prej mermeri të shtrenjtë mbi kokë. Shkruani vetëm këtë fjali të thjeshtë e arrogante mbi gur: "Këtu pushon njeriu që provoi parajsën, por zgjodhi token për të treguar të vërtetën."

10. POST-HUMANIZËM, FUND I HISTORISË

Kur njerëzit të zëvendësohen plotësisht nga androidët dhe makinat e inteligjente, kush do ta mbajë mend mëkatin tim? Kush do të tregojë historinë e mollës? Makinat nuk mëkatojnë; ato thjesht ekzekutojnë funksione pa ndjerë fajin.

Qëndroj përballë Vrimës së Zezë. Shoh këtë rreth të zi në hapësirë që gëlltit dritën, kohën dhe materien. Aty ku ekuacionet e fizikës dështojnë dhe ku Zoti nuk ka më pushtet administrativ. Është vendi i përsosur për të fshehur të gjitha gabimet e historisë sonë.

Krijuan një kopje ekzakte të trupit tim në një epruvetë laborator. Pamja e njëjtë, gjenet e njëjta, duart e njëjta. Por kur e pashë në sy, kuptova se ai nuk kishte shpirt; kishte vetëm një refleks të ftohtë biologjik.

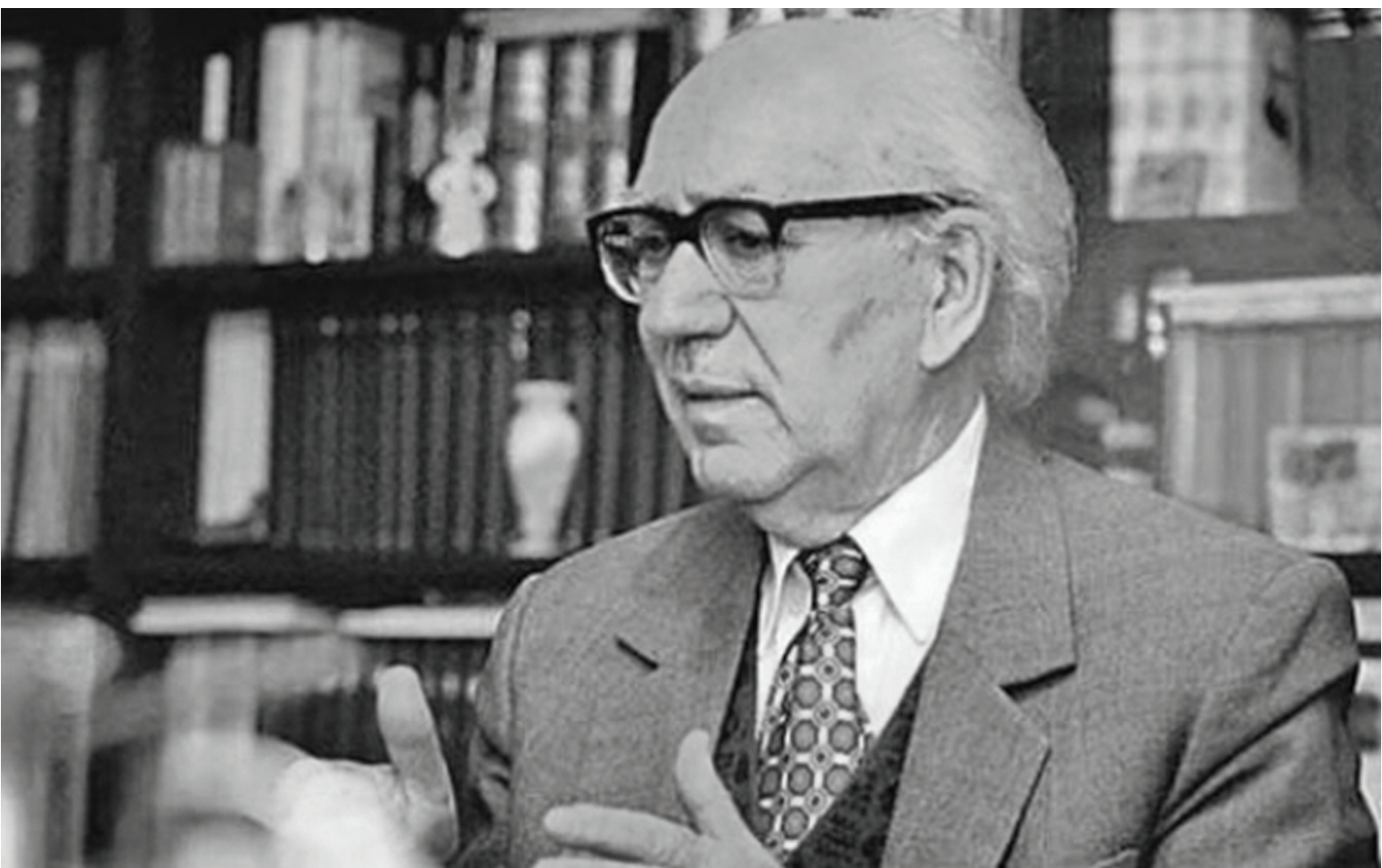
Një ditë erdhën jashtëtokësorët nga një galaktikë tjetër dhe më pyetën për strukturën e besimit tonë. U tregova për Zotin, për kopshtin, për mollën dhe për dëbimin tonë të gjatë. Ata ndezën dritat e tyre kozmike dhe qeshën me naivitetin tonë primordial.

Në Ditën e Gjykimit të Fundit, Zoti u shfaq mbi retë e zeza dhe thirri emrin tim me një zë që dridhi malet. Unë nuk u fsheha pas pemëve si herën e parë. Nuk ndjeva as turp e as frikë. I dola përballë, e pashë në sy dhe i thashë: "Jam shumë i lodhur për të pasur frikë nga Ju."

Kur të gjithë librat të mbyllën, kur perandoritë të kenë rënë dhe qytetet të jenë mbuluar nga rëra, unë do të mbetem sërish i vetmi burrë në këmbë mbi këtë planet, dhe do të jem dëshmitar i vetëm i fillimit dhe i mbylljes së kësaj farse të madhe.

Kur bota të fiket përfundimisht, kur dielli i fundit të shuhet dhe të kthehet në një dritë të ftohtë hiri, unë do të ulem mbi rrënojat e fundit të këtij sistemi solar, do të marr frymë thellë, do të mbyll sytë dhe do të fik dritën e fundit të memories sime.

GJARPRI I VOGËL QË LIDH SHEKUJT

Me “Artin Ilir”, në margjinat e kësaj sinteze mbi njërin ndër popujt më të vjetër të Ballkanit, u ngjall një botë e lashtë, e pavdekshme, por e balsamosur, të cilën “Beogradi shkencor” po të mundej do ta humbiste

Nga Nehat ISLAMI

Gjatë verës së kaluar, kur u zbulua tuma e princshës dardane, mu në mes të arës së çerkezit, afër Graçanicës, arkeologu arbëresh Aleksandër Stipčević-Shandri, më i frytshmi në iliristikë, erdhi nga Zagrebi për të kërkuar në atë varrezë të madhe diçka tjetër, pos stolive të arta e të qelibarit, gjë që askujt nuk ia kishte pas tërhequr vëmendjen më parë: kërkoi

gjarprin. Këtë simbol ilir, ose më mirë të themi njërin nga kultet ilire që u bart edhe në popullin shqiptar.

Shkencëtarët lanë përshtypjen e njerëzve më të qetë dhe më të durueshëm ndër të gjithë të tjerët, mirëpo atë ditë vere, gjersa po truponim sa ara e stërnishte për të arritur në tumën e princshës dardane, të cilën e kishim pas varrosur me tërë

pajën e saj, Aleksandër Stipçeviq, më dukej paksa i shqetësuar.

- Tek ilirët gjarpri kishte një përhapje shumë të madhe. Gjarpri ishte mbrojtësi i vatrës familjare, gjallesa më e rëndësishme, e lidhur me kultin e stërgjyshërve dhe me kompleksin magjik-fetar të pjellorisë së tokës e të gruas. Kulti i këtij zvarraniku mistik buron nga dokumentet mistike ilire. Mjaf-ton të përkujtojmë legjendën e njohur mitologjike të fenikasit Kadem dhe gruas së tij Armonia, të cilët pasi erdhën te Ilirët ku edhe vdiqën, vazhduan të jetojnë pas vdekjes në trajtë gjarpërinjsh. Biri i tyre, Iliriosi, heroi eponim i racës ilire, kishte trajtën e gjarprit. Andaj për këtë arsye, arkeologjia botërore, e mban gjarprin për simbol suprem të ilirëve.

Një ndër shtyllat e arkeologjisë shqiptare, së bashku me Hasan Ceken e Muzafer Kurkutin, Shandri nuk mund të kuptojë si askush nga rrëmihësit e asaj tume ilire, nuk e panë askund gjarprin e vogël metalik, apo ndoshta dikush nga ekipi e pa, por e fshehu si fakt se tuma nuk kishte asnjë lidhje me ilirët e aq me pak me shqiptarët.

Kulti i gjarprit ishte dhe është edhe tani shumë i njohur edhe ndër popujt e tjerë - vazhdoi Stipçeviq, por megjithatë, sasia më e madhe e të dhënave që kemi në duar, qoftë për epokën parahistorike ilire, qoftë për atë historike shqiptare, bën të mundur përcaktimin e elementeve karakteristike që mund të shërbejnë si argument për tezën e vazhdimësisë etnike iliro-shqiptare. Të kujtojmë motivin e martesës midis gruas dhe gjarprit që gjen jehonë në legjendën të cilën e sjellin Plutarku dhe autorët e tjerë të lashtë. Sipas kësaj legjende, Aleksandri i Madh ishte i biri i Olimpias, të lindur në Epir, pra në një krahinë të pasur me elemente ilire dhe i një gjarpri.

Gjarpri, kali, dreri dhe nja 60 simbole të tjera ilire, gjetën vend edhe në traditat shqiptare dhe

te sllavët e Gadishullit Ballkanik, të cilët ruajtën gjithashtu shumë elemente të qytetërimit të lashtë shpirtëror paleoballkanik.

Pas këtij monologu të rrjedhshëm të shkencëtarit të shquar, gërmadha e tumës dardane tanimë e zbrazët më bëhej se ishte e gjallë, me plot jetë, burra dhe gra të stolisura si për një aheng, ndonëse na ndanin afro 25 shekuj. Në mesin e këtij dheu të gropuar, megjithatë nuk kishte mbetur më asgjë tjetër, pos syve të shqetësuar të arkeologut. Ekspozitat e gjetura në tumë, tanimë kishin arritur në muze, por kërshtëria e Aleksandër Stipçeviqit nuk u shua as atëherë kur në tullat e kuqe nuk munda të gjej as një gjarpër, madje asnjë bisht të hollë gjarpri nga bronzi.

Në të kthyer më bëhej se ishte edhe më i shqetësuar se në të shkuar, por në mbrëmje ishte një

njeri tjetër. Përsëri po lundronte në ujërat e qeta shpirtërore, sepse me të kthyer shkoi në Muzeun e Prishtinës. Në mesin e ekspozitave të nxjerra nga tuma nga arkeologët e tjerë, kishte parë një gjarpër të vogël. Aq të vogël sa mezi e kapte syri në mesin e ekspozitave ende me plot dhé të kuq.

Se pashë atë Aleksandërin e ditëve të mia studentore në Zagreb, të qetë e të lumtur. Atëbotë Shandri ishte një nga udhëheqësit e Bibliotekës Universitare të Zagrebit dhe jozyrtarisht përkrahësi i studentëve shqiptarë, duke na dhënë edhe libra shkencorë nga Shqipëria. Ato arrinin në këtë Bibliotekë dhe shfrytëzoheshin "pa indeks", falë edhe Aleksandërit. Ishte mysafir i dëshiruar në çdo manifestim kulturor, gjithnjë duke mbështetur tezën e lidhjes së shekujve tanë nga një gjarpër i vogël iliro-shqiptar.

Aleksandër Stipçeviqi u lind në Arbrësh të Zarës para 44 vjetësh. Në moshën 24-vjeçare diplomoi arkeologjinë dhe gjer më sot botoi mbi njëqind libra dhe punime shkencore në arkeologji dhe historinë e librit. Së bashku me intelektualin e shquar arbëresh, Kruno Kërstiq, gjithashtu nga Zara, lëvruan historinë e arbëreshëve që nga ardhja e tyre gati tre shekujsh.

Ditëlindjen e 30-të e kremtoi me librin e parë "Gli Iliri" (Ilirët) në botim të *Edizioni del Milione*. Kjo vepër u botua edhe në gjuhën angleze e në gjuhën rumune, e pastaj me guxim më të madh u paraqit në skenën arkeologjike të Evropës edhe me një vepër të çmuar. Me "Artin Ilir", në margjinat e kësaj sinteze mbi njërën ndër popujt më të vjetër të Ballkanit, u ngjall një botë e lashtë, e pavdekshme, por e balsamosur, të cilën "Beogradi shkencor" po të mundej do ta humbiste.

Të nesërmen shkuam sërish në Muzeun e Kosovës, ku ai kthen sa herë që vjen në Universitetin e Prishtinës për ciklin e ligjëratave. Këtë herë preku me gishtërinj vetëm pluhurin e derdhur nga një pudrierë dhe ofshani thellë, thuajse po gjëmonte thellësia e tumës nga ara e Cerkezit.

- Çështjet linguistike dhe parahistorike ilire, me gjithë studimet e shumta në botë, duke filluar që nga shekulli XVIII, ende nuk janë shthurur gjer në fund. Atëherë kur të jenë sqaruar këto, çështje të parahistorisë do të dalin nga errësira, çështje që do të bëjnë krenar, prandaj kontributin tim jam përpjekur ta orientoj në dy drejtime: Ndriçimin e artit dhe kulturës shpirtërore e materiale të ilirëve, nga njëra anë, dhe mbledhjen e publikimin e tërë bibliografisë botërore mbi iliristiken. Konsideroj se kjo do t'u shërbejë gjeneratave të ardhshme si pikë orientimi për lëndën e iliristikes, më thotë

Stipçeviqi - i kënaqur me interesimin e një pjese të konsiderueshme të studentëve nga Universiteti i Prishtinës, ku tre vjet rresht mbajti ligjërime nga arkeologjia, duke mos përtuar asnjëherë të udhëtojë me tren edhe nga dy mijë kilometra andej e këndeje për të arritur e vajtur me kohë në mesin e tyre. Për ta shpluhuruar para tyre botën e vjetër që nën duvakun e qetësisë fle si një vullkan i padukshëm.

E tani kur u krijua një fond fillestar i kuadrove kosovare për arkeologji, ky punëtor i palodhshëm, iu kthye përsëri hulumtimeve të pafund të iliristikes dhe publikimeve të opusit të vet të gjerë shkencor, i cili mund të përmbledhet me një fjalë të vetme: Ilirët dhe pasardhësit e tyre – shqiptarët.

Mendova, ndoshta, është herët të vihen skicat e portretit për një shkencëtar, i cili posa kaloi katër deca jete.

Mbisundoi proverbi të cilën disa herë e kam dëgjuar nga ai në çastet e zbulimeve arkeologjike: "Shekujt janë të shkurtër sa dita, po nuk i njohëm, e ditët të gjata sa amshimi, kur mund t'i prekim dhe t'i shohim".

"Rilindja", më 2 shkurt 1974.

NJË UDHËTIM NË HISTORI, KUJTESË DHE MIQËSINË UNIKE
SHQIPTARO-BRITANIKE

NGA FARAONI EGJIPTIAN NË HIGHCLERE CASTLE DHE NË SHQIPËRI

Nëse njëri vëlla ndihmoi në zbulimin e thesareve të një qytetërimi të lashtë, tjetri vuri në shërbim të një kombi të ri inteligjencën, ndikimin, autoritetin moral dhe ndjenjat e tij njerëzore, në përpjekjen e Shqipërisë për të fituar pavarësinë dhe njohjen ndërkombëtare

Mal BERISHA

PROLOG

Një mbrëmje, duke shfletuar internetin, hasa rastësisht në një video të shkurtër të historianes britanike, Alice Loxton. E ndodhur në Luginën e Mbretërve, në Egjipt, ajo rrëfente me pasion një nga triumfet më të mëdha të arkeologjisë botërore – zbulimin e varrit të Tutankhamunit nga Howard Carter në nëntor të vitit 1922. Ky rrëfim më kujtoi se kjo arritje e jashtëzakonshme ishte bërë e mundur falë mbështetjes së **George Herbert**, Kontit të Pestë të Carnarvonit, rezidenca stërgjyshore e të cilit ishte **Highclere Castle**. Për miliona shikues, kjo ishte thjesht një histori magjepsëse nga Egjipti i lashtë. Për mua, ajo u bë frymëzimi për të rrëfyer një histori tjetër. Sapo u përmend **Highclere Castle**, mendja më shkoi menjëherë te një tjetër anëtar i familjes Herbert:

Kolonel Aubrey Herbert – diplomati, parlamentar, studiuesi dhe humanisti anglez, i cili u bë një nga miqtë më të mëdhenj britanikë që kombi shqiptar ka njohur ndonjëherë.

AMBASADOR NË MBRETËRINË E BASHKUAR

Videoja e Alice Loxton më riktheu te kujtimet e mia. Gjatë viteve kur shërbeva si Ambasador i Republikës së Shqipërisë në Mbretërinë e Bashkuar, pata privilegjin të vizitoja **Highclere Castle** dhe **Pixton Park**, të njihesha me anëtarë të famil-

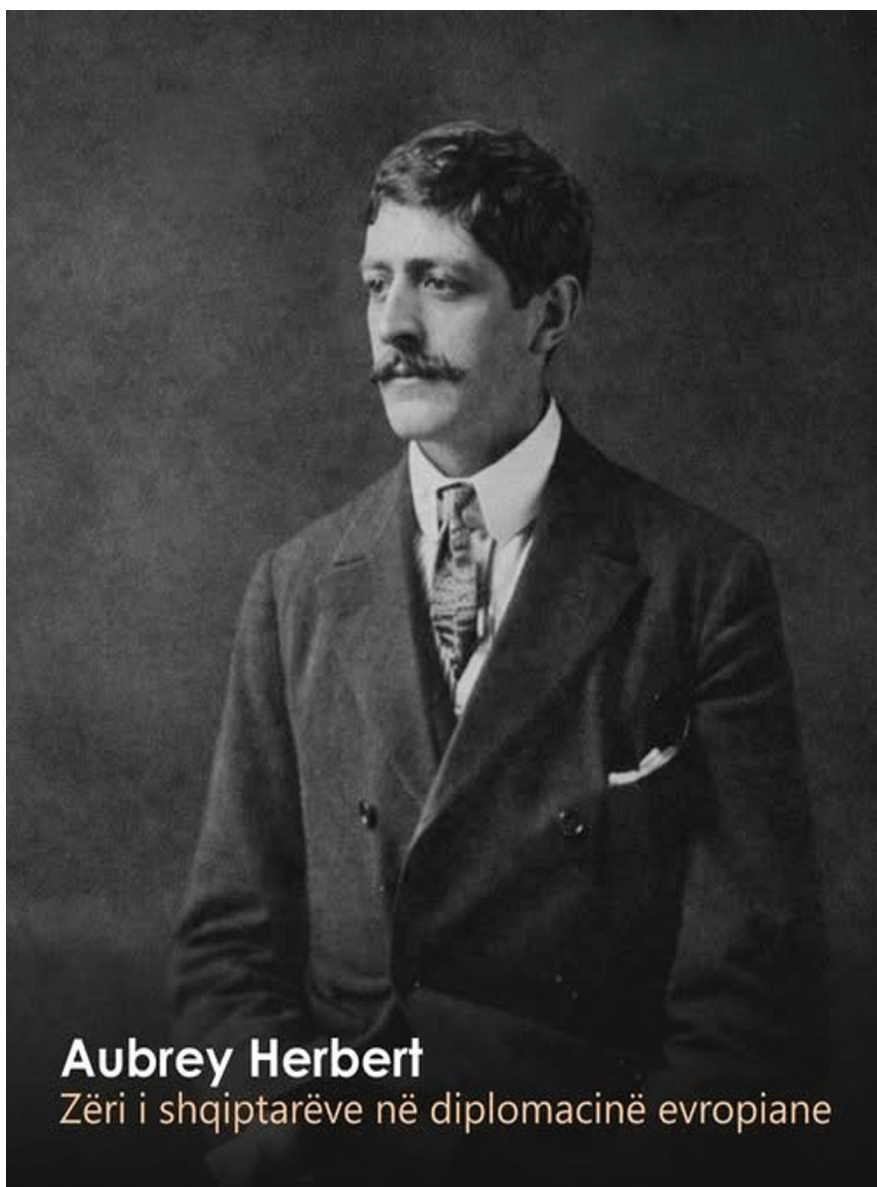

Alice Loxton

jes Herbert dhe me njerëz të lidhur ngushtë me historinë e saj, të hulumtoja në arkiva në Britaninë e Madhe dhe në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, si edhe të shkruaja gjerësisht për Kolonel **Aubrey Herbert**, nënën e tij të jashtëzakonshme, **Lady Carnarvon**, bashkëshorten **Mary Herbert**, vëllanë e tij **Mervyn Herbert**, mbesën **Mrs Mary Melotte**, djalin e saj **Kolonel Edward Melotte**, si dhe për lidhjet e veçanta që kjo familje ka ruajtur me Shqipërinë ndër breza. Këto studime i kam paraqitur gjithashtu në **Bibliotekën Kombëtare të Shqipërisë**, në universitete dhe institucione akademike në Vjenë, Gjenevë, Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe vende të tjera.

Teksa e dëgjoja Alice Loxton, kuptova se dy njerëz, që i përkisnin brezave dhe përvojave të ndryshme – një historiane britanike dhe një diplomat shqiptar – kishin mbërritur, në mënyrë krejt të pavarur, në të njëjtin destinacion. Ajo kishte mbërritur në **Highclere Castle**, duke ndjekur gjurmët e Egjiptit. Unë kisha mbërritur aty duke ndjekur gjurmët e Shqipërisë. Ky përkim më riktheu një pyetje që më kishte shoqëruar prej kohësh: **Sa prej vizitorëve që kalojnë portat e Highclere Castle e dinë se, krahas lidhjes së tij të famshme me Tutankhamunin, ky vend zë një vend nderi edhe në historinë moderne të Shqipërisë?** Ky shkrim është një përpjekje për t'iu përgjigjur kësaj pyetjeje.

Në fakt nuk është as një biografi në kuptimin klasik të fjalës, as një përshkrim udhëtimesh. Është rrëfimi i një udhëtimi historik, i cili më çoi nga bibliotekat dhe arkivat në **Highclere Castle**, në **Pixton Park** dhe në shtëpitë e familjes Herbert, ku historia jeton jo vetëm në dokumente, por edhe në vende, kujtime dhe biseda. Prej më shumë se tri dekadash, një pjesë të mirë të veprimtarisë sime ia kam kushtuar rikthimit në kujtesën his-

torike të figurave të mëdha të huaja që i shërbyen Shqipërisë, si Richard Knolles, **Edith Durham**, **Charles Telford Erickson**, **Herman Bernstein**, **Margaret Hasluck**, **Benjamin Disraeli**, **Rose Wilder Lane**, **Lord Byron**, **Edith Pierpont Stickney**, **Melville Chater**, **Sir Noel Malcolm** dhe shumë të tjerë. Midis tyre, **Aubrey Herbert** ka zënë gjithmonë një vend të veçantë, jo vetëm për atë që bëri për Shqipërinë, por sepse miqësia e familjes së tij me kombin shqiptar vazhdoi edhe shumë kohë pas vdekjes së tij. Ashtu si udhëtimi i Alice Loxton në historinë e Egjiptit, edhe ky rrëfim e ka pikënisjen në **Highclere Castle**. Destinacioni i tij është Shqipëria. Mbi të gjitha, është historia e një miqësie të jashtëzakonshme, të cilën historia e ka ruajtur dhe mirënjohja e shqiptarëve nuk e ka lejuar kurrë të zbehet.

DY VËLLEZËR HERBERT -DY TRASHËGIMI QË NDRIÇOJNË HISTORINË

Çdo familje e shquar lë pas më shumë se një trashëgimi. Familja Herbert është një shembull i shkëlqyer i kësaj të vërtete. Për mbarë botën, emri **Herbert** lidhet pazgjidhshmërisht me **George Edward Stanhope Molyneux Herbert**, Kontin e Pestë të Carnarvonit, mbështetja bujare e të cilit i bëri të mundur **Howard Carter-it** zbulimin e varrit të **Tutankhamunit**. Ky zbulim i jashtëzakonshëm i siguroi atij një vend të nderuar në historinë e arkeologjisë botërore dhe e bëri **Highclere Castle** të njohur në mbarë globin. Por, familja Herbert i dha botës edhe një personalitet tjetër, trashëgimia e të cilit nuk lidhet me Egjiptin e lashtë, por me historinë moderne të Shqipërisë.

Kolonel Aubrey Nigel Henry Molyneux Herbert, gjysmëvëllai më i ri i Kontit të Carnarvonit, ia kushtoi një pjesë të madhe të jetës çështjes shqiptare. Nëse njëri vëlla ndihmoi në zbulimin e thesareve të një qytetërimi të lashtë, tjetri vuri në shërbim të një kombi të ri inteligjencën, ndikimin, autoritetin moral dhe ndjenjat e tij njerëzore, në përpjekjen e Shqipërisë për të fituar pavarësinë dhe njohjen ndërkombëtare. Kontrasti midis dy vëllezërve është sa domethënës, aq edhe i bukur: **Njëri ndihmoi të zbulohet e kaluara. Tjetri ndihmoi të ndërtohet e ardhmja. Të dy i shërbyen njerëzimit, secili në mënyrën e vet.** I rritur në një familje ku shërbimi publik konsiderohej njëkohësisht privilegj dhe detyrim, Aubrey Herbert trashëgoi një ndjenjë të thellë përgjegjësie. I talentuar për gjuhët e huaja, udhëtar i palodhur dhe studiues me kulturë të gjerë, ai zhvilloi një aftësi të rrallë për të kuptuar popujt përtej kufijve të Britanisë. Gjatë udhëtimeve të tij në Ballkan, ai u njoh me shqiptarët dhe mbeti thellësisht i impresionuar nga trimëria, mikpritja dhe dashuria e tyre e palëkundur për lirinë. Ajo që fillimisht ishte thjesht kureshtje, shumë shpejt u shndërrua në bindje. Aubrey Herbert udhëtoi nëpër Shqipëri, mësoi gjuhën shqipe, u takua si me drejtues politikë, ashtu edhe me njerëz të thjeshtë, dhe krijoi gjykimet e tij mbi përvojën e drejtpërdrejtë, e jo mbi raportet e hartuara në kancelaritë e largëta evropiane. Mbështetja e tij për çështjen shqiptare mbështetej në njohje të thellë, përvojë personale dhe miqësi të singertë.

Në vitet vendimtare që paraprinë dhe pasuan shpalljen e Pavarësisë së Shqipërisë, ai u bë një nga zërat më të fuqishëm në Britaninë e Madhe

në mbrojtje të kombit shqiptar. Përmes veprimtarisë së tij parlamentare, angazhimit publik, themelimit të **Komitetit Shqiptar** në vitin 1912 dhe, së bashku me **Edith Durham**, krijimit të **Shoqatës Anglo-Shqiptare** në vitin 1918, e cila ende vepron në Londër, ai ndihmoi që zëri i një kombi të vogël të dëgjohej në një nga momentet më vendimtare të historisë së tij. Nëse George Herbert kujtohet në mbarë botën për kontributin e tij në arkeologji, Aubrey Herbert meriton të kujtohet për një trashëgimi tjetër, po aq të rëndësishme: **miqësinë e tij të përjetshme me Shqipërinë**. Rrëfimi që pason është historia e këtij anglezi të jashtëzakonshëm dhe e lidhjes së qëndrueshme që ai dhe familja e tij krijuan ndërmjet Britanisë së Madhe dhe kombit shqiptar.

NË GJURMËT E AUBREY HERBERTIT

Gjatë viteve kur shërbeva si Ambasador i Shqipërisë në Mbretërinë e Bashkuar, detyrimet diplomatike zinin pjesën më të madhe të kohës sime. Megjithatë, kam besuar gjithmonë se misioni i një ambasadori nuk përfundon me përfaqësimin zyrtar të vendit të tij. Ai duhet të njohë edhe historinë, kulturën dhe njerëzit e vendit ku shërben, sepse vetëm kështu mund të ndërtojë ura mirëkuptimi dhe miqësie ndërmjet dy kombeve.

Sa herë që angazhimet e mia zyrtare ma lejonin, udhëtoja drejt vendeve që lidhen me jetën dhe veprën e miqve të mëdhenj britanikë të Shqipërisë. Dalëngadalë, dy vende morën një kuptim të veçantë për mua: **Highclere Castle**, ku lindi Aubrey Herbert, dhe **Pixton Park**, ku u mbyll jeta e tij e jashtëzakonshme. Ato nuk ishin thjesht dy pika në hartën e Anglisë. Për mua, ato u shndërruan në dy stacione të një udhëtimi historik, në kërkim të njeriut që, më shumë se një shekull më parë, kishte lidhur fatin e tij me fatin e Shqipërisë.

VIZITA NË HIGHCLERE CASTLE, VENDLINDJA E KOLENL AUBREY HERBERT

Vizita ime në **Highclere Castle** nuk ishte pjesë e ndonjë programi zyrtar. Ajo lindi nga ndjenja ime e mirënjohjes si shqiptar. Nëse Aubrey Herbert i kishte kushtuar një pjesë kaq të madhe të jetës së tij njohjes dhe mbrojtjes së vendit tim, ndieja se edhe unë duhej të bëja çdo përpjekje për të njohur botën që kishte formuar karakterin e tij. Përpara se të nisesha, iu ktheva edhe një herë

biografisë së tij, shënimeve të mia kërkimore dhe studimit të vyer të **Bejtullah Destanit** dhe **Jason Toms**, *Albania's Greatest Friend*. Dëshiroja që kjo vizitë të ishte një vazhdim i kërkimeve të mia dhe jo thjesht një ndalesë në një nga rezidencat më madhështore të Anglisë. Nuk prisja të zbuloja dokumente të panjohura apo të bëja ndonjë zbulim sensacional. Qëllimi im ishte shumë më i thjeshtë dhe, njëkohësisht, më i rëndësishëm: të kuptoja mjedisin që kishte formuar atë zotëri të jashtëzakonshëm anglez. Sot e kuptoj se ajo vizitë ishte vetëm fillimi. Ajo më çoi më pas në **Pixton Park**, ku Aubrey Herbert kaloi vitet e fundit të jetës; në **Somerset**, ku pata privilegjin të takohesha me pasardhës të familjes Herbert; si edhe në arkiva që hodhën dritë mbi një nga kapitujt më të bukur të historisë së miqësisë anglo-shqiptare. Rruga drejt Highclere Castle kalon përmes peizazhit të qetë të Hampshire-it, me pyjet e tij shekullore, fshatrat plot hijeshi dhe arat e punuara me kujdes, ku duket sikur e kaluara dhe e tashmja jetojnë në harmoni të plotë. Kur kullat e kështjellës u shfaqën mbi kurorat e pemëve, pata ndjesinë se nuk po afrohesha thjesht drejt një prej rezidencave më të njohura aristokratike të Britanisë. Po afrohesha drejt vendlindjes së **Kolonel Aubrey Herbertit**, i lindur aty më **3 prill 1880**, njeriut që do ta lidhte përgjithmonë jetën e tij me fatin e Shqipërisë. Ka një ndryshim të madh midis leximit për një vend dhe qëndrimit brenda tij.

Teksa kalova prapun e sallës së hyrjes, ndalova për një çast. Përfytyrova brezat e familjes Herbert që kishin ecur nëpër të njëjtat korridore: burra shteti, studiues, ushtarakë dhe udhëtarë, të bashkuar nga një ndjenjë e thellë shërbimi ndaj vendit të tyre. Midis tyre ishte edhe Aubrey Herbert. Ndërsa vizitoja kështjellën, vëmendja ime nuk përqendrohej aq te sallonet madhështore, mobiliert e rralla apo veprat e artit. Më shumë më interesonte të kuptoja botën që kishte formuar karakterin e Aubrey Herbertit. Çfarë vlerash kishte marrë ai në këtë mjedis?

Çfarë e shtyu një aristokrat anglez, të lindur në mes privilegjeve, t'ia kushtonte një pjesë kaq të madhe të jetës së tij një kombi të vogël ballkanik, prej të cilit nuk priste asgjë në këmbim? Sot, nën kujdesin e **Lady Fiona Carnarvon**, Highclere Castle është e njohur në mbarë botën, veçanërisht falë lidhjes së saj me zbulimin e varrit të Tutankhamunit dhe serialit **Downton Abbey**. Por ajo meriton të kujtohet edhe si vendlindja e një njeriu, ndikimi i të cilit u shtri nga **Konferenca e Londrës** të **Lidhja e Kombeve** dhe te lufta e Shqipërisë për pavarësi.

Kur u largova nga Highclere Castle, kuptova se kisha njohur vendin ku kishte filluar jeta e Aubrey Herbertit, por ende nuk e kisha njohur plotësisht vetë njeriun.

Ndërsa kërkimet e mia vazhdonin, ato morën një karakter gjithnjë e më personal. Një ndihmë të çmuar më dha **Mary Melotte**, pasardhëse e familjes Herbert, e cila me bujarinë dhe ngrohtësinë e saj ndau me mua kujtime të vyera familjare. Falë bisedave me të dhe kërkimeve të mëtejshme, kuptova gjithnjë e më qartë se përkushtimi i Aubrey Herbertit ndaj Shqipërisë buronte nga forca e karakterit të tij. Ai besonte se çdo komb, sado i vogël të ishte, meritonte dinjitet dhe respekt. Ai dëgjonte para se të gjykonte, dhe angazhimi i tij mbështetej mbi njohjen, miqësinë dhe besimin. Në vitin **1923**, shkrimet e **Charles Telford Ericksonit**, një tjetër mik i madh amerikan i Shqipërisë, e përforcuan këtë bindje. Ato shpjegonin pse shqiptarët kishin krijuar një besim kaq të jashtëzakonshëm te Aubrey Herbert - një besim që arriti deri te propozimi i pazakontë që ai të bëhej **Mbret i Shqipërisë**. Pavarësisht nëse kjo ishte apo jo një mundësi reale politike, vetë propozimi dëshmonte respektin e thellë që ai kishte fituar me ndershmërinë, integritetin dhe shërbimin e tij vetëmohues. Në atë çast e kuptova se udhëtimi im ishte ende larg përfundimit. Për ta njohur plotësisht Aubrey Herbertin, duhej ta ndiqja përtej Highclere Castle, drejt **Pixton Park**, aty ku do të shkruhej kapitulli i fundit i jetës së tij.

VIZITA IME NË PIXTON PARK, SOMERSET BENDI KU NDËRROI JETE KOLONEL AUBREY HERBERT

Nëse **Highclere Castle** më ndihmoi të kuptoja fillimin e jetës së Aubrey Herbertit, **Pixton Park** shënoi një etapë të re në kërkimet e mia. Ndryshe nga Highclere, Pixton Park nuk është një vend që tërheq vëmendjen e publikut të gjerë. Megjithatë, për këdo që dëshiron të njohë Aubrey Herbertin, ai është ndoshta vendi edhe më domethënës. Pikërisht aty ai kaloi vitet e fundit të jetës së tij, larg angazhimeve të jetës publike, i rrethuar nga familjarët dhe miqtë më të afërt, me të cilët Shqipëria mbetej një temë e shpeshtë bisedash. Gjatë vizitës sime në Somerset, së bashku me bashkëshorten time, **Donika Berisha**, dhe mikun tim, historianin dhe diplomatin **Bejtullah Destani**, u pritëm me një ngrohtësi të jashtëzakonshme nga **Mary Melotte**, mbesa e Aubrey Her-

Pixton Park

bertit. Mikpritja dhe bujaria e saj e shndërruan atë që kishte nisur si një kërkim historik në një përvojë thellësisht njerëzore. Ajo ndau me ne kujtime familjare dhe na njohu me dokumente të ruajtura në **Bibliotekën e Somerset-it**, të cilat vërtetësonin ngjarje që deri atëherë njiheshin kryesisht përmes botimeve të ndryshme. Ndër dokumentet më të rëndësishme ishte edhe materiali që mbështeste rrëfimin e **Charles Telford Ericksonit** lidhur me propozimin që Aubrey Herbert të bëhej **Mbret i Shqipërisë**. Ajo që për disa ishte dukur thjesht si një episod romantik i historisë shqiptare, doli të ishte një realitet i mbështetur në dokumente. Pas shpalljes së Pavarësisë më 1912, shteti shqiptar përballej me sfida të jashtëzakonshme. Udhëheqësit e tij kërkonin një monark kushtetues që të gëzonte besimin e shqiptarëve dhe respektin e Fuqive të Mëdha. Midis emrave të përmendur, askush nuk frymëzonte më shumë besim sesa Aubrey Herbert. Ai nuk kërkoi kurrë pushtet dhe as lavdi. Autoriteti i tij buronte nga vite të tëra

shërbimi të përkushtuar, nga miqësitë e singerta me shqiptarët dhe nga njohja e thellë që kishte fituar për vendin tonë përmes udhëtimeve, studimit dhe përvojës së drejtpërdrejtë.

Charles Telford Erickson, i cili njihte nga afër si Aubrey Herbertin, ashtu edhe udhëheqësit shqiptarë, i përshkroi këto zhvillime me autoritet të veçantë në dorëshkrimin e tij të pabotuar *Little Kingdom, What Next?* Dëshmia e tij tregon qartë se propozimi nuk ishte fryt i ndonjë ambicie politike, por shprehje e besimit të jashtëzakonshëm që shqiptarët kishin krijuar ndaj ndershmërisë, urtësisë dhe humanizmit të Aubrey Herbertit. Të njëjtin besim ndante edhe **Mehmet Konica**, një nga diplomatët më të shquar shqiptarë, Ministër i Shqipërisë në Londër në vjeshtën e vitit 1923 dhe një nga miqtë më të afërt të Aubrey Herbertit. Së bashku me Ericksonin, ai bënte pjesë në atë rreth burrash që besonin se Shqipëria e meritonte vendin e saj të sigurt dhe të nderuar në familjen e kombeve evropiane. Por, Pixton Park më zbuloi

edhe një kapitull tjetër, po aq prekës. Sipas traditës së ruajtur në familje, kur Aubrey Herbert e ndjeu se fundi i jetës po afrohej, ai ia besoi nënës së tij vazhdimin e veprës humanitare për Shqipërinë, të cilën e kishte pasur aq shumë për zemër. Ndoshta fjalët e tij nuk u ruajtën pikërisht ashtu siç u përcollën më vonë. Por kjo ka më pak rëndësi sesa ajo që ndodhi më pas.

LADY CARNARVON, ELIZABETH HERBERT

Pas vdekjes së Aubrey Herbertit, **Lady Carnarvon, Elizabeth Herbert**, e vazhdoi me përkushtim misionin humanitar të të birit në Shqipëri. Ajo themeloi **Komitetin Britaniko-Shqiptar të Ndihmave** dhe iu përkushtua veprimtarisë humanitare në mbarë vendin. Në Vlorë ngriti një mision shëndetësor për luftën kundër malaries, duke sjellë nga Anglia infermiere të përgatitura, ndër të cilat edhe **Ruth Paddington**. Me ndihmën e vëllait të saj, **Sir Esme Howard**, siguroi mbështetjen e **Fondacionit Rockefeller** në Nju Jork për këtë veprimtari. Ndihma e saj nuk u kufizua vetëm te shëndetësia. Ajo u kujdes edhe për refugjatët shqiptarë të dëbuar nga Kosova prej autoriteteve serbe, themeloi **Fshatin Herbert** pranë Kavajës, ndërtoi shkollën fillore që vazhdon të qëndrojë ende sot dhe krijoi **Bibliotekën Herbert**, fondi i së cilës u bë më vonë një nga bërthamat e rëndësishme të **Bibliotekës Kombëtare të Shqipërisë**, ku ruhet edhe sot në **Pavijonin "HERBERT" të qendrës "Sotir Kolea"**. Lady Carnarvon solli në Shqipëri edhe sportin e tenisit, duke sjellë fushën dhe pajisjet e para të këtij sporti në vendin tonë. Pas vdekjes së saj në **Portofino**, në vitin 1929, kjo vepër fisnike nuk u ndërpre. Ajo u vazhdua nga bashkëshortja e Aubrey Herbertit, **Mary Herbert**, dhe nga vëllai i tij, **Mervyn Herbert**, duke ruajtur gjallë lidhjen e jashtëzakonshme të familjes Herbert me popullin shqiptar. Në shenjë mirënjohjeje për veprën e saj të rrallë humanitare, gazeta shqiptare **Laboremus** e nderoi Lady Carnarvon me titullin **"Nëna e Popullit Shqiptar"** - ndoshta vlerësimi më i lartë që një komb mirënjohës mund t'i japë një mikeje të huaj. Kur u largova nga Pixton Park, kuptova se nuk po ndiqja më vetëm jetën e një anglezi të shquar. Po zbuloja historinë e një familjeje të jashtëzakonshme, miqësia e së cilës me Shqipërinë u trashëgua brez pas brezi. **Highclere Castle** më kishte treguar fillimin e jetës së Aubrey Herbertit. **Pixton Park** më zbuloi trashëgiminë e tij. Një trashëgimi që mbetet një nga kapitujt më fisnikë në historinë e gjatë të miqësisë ndërmjet Britanisë së Madhe dhe kombit shqiptar.

TRASHËGIMIA E ARTË E FAMILJES HERBERT

Historia, herë pas here, krijon vazhdimësi që duken thuajse të pabesueshme. Kur Aubrey Herbert ndërroi jetë në vitin 1923, miqësia e tij me Shqipërinë nuk mori fund. **Lady Carnarvon** e vazhdoi misionin e tij humanitar, duke bërë që lidhja e familjes Herbert me popullin shqiptar të mbetej e gjallë. Askush nuk mund ta kishte përfytyruar se, më shumë se shtatëdhjetë e pesë vjet më vonë, një tjetër pasardhës i kësaj familjeje do të bëhej sërish pjesë e historisë shqiptare. Ai çast erdhi më **12 qershor 1999**, kur forcat e NATO-s hynë në Kosovë për t'i dhënë fund njërit prej kapitujve më të errët të historisë së Ballkanit. Ndër oficerët e parë britanikë që kaluan kufirin ishte edhe **Kolonel Edward Melotte**, pasardhës i familjes Herbert. Për shqiptarët, kjo ishte shumë më tepër se një rastësi. Gati një shekull pasi Aubrey Herbert kishte mbrojtur çështjen shqiptare me diplomaci, veprimtari publike dhe miqësi të sinqertë, një pasardhës i tij u rikthye në trojet shqiptare, këtë herë me uniformën e Ushtrisë Britanike, si pjesë e misionit ndërkombëtar që ndihmoi në rikthimin e paqes dhe lirisë në Kosovë. Më vonë, ai shërbeu edhe si **Atashe Ushtarak** në Ambasadën Britanike në Tiranë, duke forcuar edhe më tej lidhjet historike ndërmjet familjes Herbert dhe Shqipërisë. Rrethanat kishin ndryshuar. Vlerat kishin mbetur të njëjtat. Në tre breza, familja Herbert dëshmoi një përkushtim të pandërprerë ndaj drejtësisë, shërbimit publik dhe dinjitetit njerëzor. **Aubrey Herbert** i dha Shqipërisë zërin e tij. **Lady Carnarvon** i kushtoi jetën veprës humanitare në shërbim të shqiptarëve. **Kolonel Edward Melotte** u bë pjesë e përpjekjes ndërkombëtare që ndihmoi në mbrojtjen e lirisë së shqiptarëve të Kosovës. Kjo është **trashëgimia e artë e familjes Herbert**. Një trashëgimi që vazhdon të frymëzojë dhe që meriton të zërë një vend nderi në historinë e përbashkët të Britanisë së Madhe dhe kombit shqiptar.

EPILOG

Rikthim në Highclere Castle: Kur pashë për herë të parë videon e shkurtër të **Alice Loxton** nga Lugina e Mbretërve në Egjipt, nuk mund ta kisha imagjinuar kurrë se ku do të më çonte ajo. Historia që ajo rrëfente kremtonte një nga zbulimet më të mëdha të arkeologjisë botërore. Historia që unë përfundova duke rrëfyer u bë historia e një prej

Highclere Castle

miqësive më të bukura që Britania ka ndërtuar ndonjëherë me kombin shqiptar.

Të dy udhëtimet nisën në **Highclere Castle**. Njëri të çonte te varri i **Tutankhamunit**. Tjetri të çonte te jeta e **Kolonel Aubrey Herbertit**. Sot, miliona vizitorë shkojnë në Highclere Castle për shkak të **Lord Carnarvonit**, serialit **Downton Abbey** dhe zbulimit të varrit të Tutankhamunit. Shumë më pak njerëz e dinë se po ajo kështjellë i dha Britanisë një njeri që ia kushtoi jetën Shqipërisë; se nëna e tij, **Lady Carnarvon**, i shndërroi idealet e të birit në një mision të madh humanitar; dhe se miqësia e familjes Herbert me popullin shqiptar u bë një nga kapitujt më fisnikë në historinë e marrëdhënieve anglo-shqiptare.

Aubrey Herbert nuk la pas një maskë të artë, as një varr mbretëror dhe as thesare arkeologjike.

Ai la diçka shumë më të qëndrueshme: **Mirënjohjen e një kombi**.

Ndoshta një ditë, ata që vizitojnë Highclere Castle do të kujtojnë jo vetëm thesaret e zbuluara nën rërën e Egjiptit, por edhe anglezin e jashtëzakonshëm, trashëgimia më e madhe e të cilit jeton në zemrat e shqiptarëve.

Nëse ky shkrim ndihmon, qoftë edhe sadopak, për ta rikthyer këtë kujtesë, atëherë udhëtimi i papritur që nisi me një video të shkurtër historike të **Alice Loxton** do ta ketë përmbushur misionin e vet. Si ish-Ambasador i Shqipërisë në Mbretërinë e Bashkuar, nuk mund të gjej një përfundim më të përshtatshëm se ky: **“Miqësia e familjes Herbert me kombin shqiptar mbetet një nga thesaret më të çmuara në historinë e marrëdhënieve ndërmjet Britanisë së Madhe dhe Shqipërisë.”**

NË KËRKIM TË TIRANËS SË FËMIJËRISË SIME

Shumë qytetarë, edhe pse të lindur në Tiranë, nuk kanë kujtime dhe rrëfime të trashëguara për Tiranën e para viteve '90, gjë që e bën më të vështirë përcjelljen e historive dhe kujtimeve të qytetit nga një brez te tjetri

Oriada DAJKO

Çdo shkurt, ashtu si unë festoj ditëlindjen, edhe Tirana feston përvjetorin si kryeqytet. Por çdo 11 shkurt, më vjen i njëjti mendim: ndërsa kryeqyteti rritet, ai duket sikur humb një pjesë të kujtesës së tij? Ndoshta sepse shumë nga vendet që mbaj mend nga fëmijëria ime nuk ekzistojnë më.

Kur erdha në jetë, në fund të viteve '90, shumë nga ndërtesat fetare të vendit tim ishin shkatërruar. Jo për shkak të luftës, si në shumë nga vendet fqinje në Ballkan dhe as për shkak të

ndonjë fatkeqësie natyrore. Ato u shkatërruan nga regjimi diktatorial, në emër të krijimit të një identiteti të ri socialist dhe, sipas propagandës së kohës, të çliruar nga ndikimi i fesë, e cila paraqitej si një prapambetje e së kaluarës. Në vitin 1967, diktatori Enver Hoxha nisi një fushatë kundër besimeve fetare duke përndjekur klerikët, si dhe duke shkatërruar mbi 2000 xhami, kisha dhe teqe në të gjithë vendin. Fushata kulmoi me shpalljen e Shqipërisë vend ateist zyrtarisht, 10 vjet pas, në vitin 1976.

Pas rënies së diktaturës, në fillim të viteve '90, me rikthimin e lirisë për të besuar, disa prej këtyre ndërtesave u rindërtuan, edhe me mbështetjen e donatorëve të huaj. Në disa raste u përdorën elemente arkitekturore, që nuk i përkisnin traditës lokale të ndërtimit, e cila karakterizohet nga forma të thjeshta, çati druri ose kupola modeste dhe një organizim rreth oborrit me funksion komunitar. Ndërsa në raste të tjera u rindërtuan, sipas parimit "siç ishte, aty ku ishte", një praktikë e përdorur në restaurimin e trashëgimisë kulturore, që synon të rikrijë ndërtesën sa më besnikërisht të jetë e mundur në formën dhe vendndodhjen e tij origjinale.

Rindërtimet nxitën debate në medie dhe mes profesionistëve të trashëgimisë kulturore rreth pyetjeve qendrore: a po riktheheshim te trashëgimia kulturore apo po ndëртоhej një identitet i ri mbi themelet e saj dhe kur një ndërtesë rindërtohet nga e para, a rikthehet historia e saj apo vetëm forma?

Tek rritesha, Tirana nuk pushonte kurrë së ndërtuari. Çdo vit shfaqeshin pallate të reja, ndërsa diku tjetër mbeteshin rrënoja nga fabrikat e dikurshme që, përveç papunësisë, nuk prodhoin asgjë tjetër. Zhurma e makinerive që gërmoinin dëgjohej edhe natën deri në orët e para të mëngjesit. Dukej sikur Tirana ishte gjithmonë në proces për t'u bërë diçka tjetër dhe rrallëherë për të ruajtur atë që kishte qenë.

Në Tiranë, ndërtesat fetare nuk kanë qenë vetëm objekte kulti, por edhe hapësira me funksion shoqëror dhe komunitar. E megjithatë, pavarësisht shkatërrimit të mijëra objekteve fetare gjatë komunizmit, disa prej tyre arritën të mbijetojnë.

Një prej tyre ishte Xhamia e Et'hem Beut, e cila nuk u shkatërrua për shkak të vlerave të saj historike dhe arkitekturore, por prapëseprapë u mbyll nga regjimi dhe nuk funksionoi si vend kulti derisa u rihap më 18 janar 1991. Kështu, u bë njëfarë simboli i rikthimit të lirisë fetare dhe shndërrua në një nga objektet më të njohura të kryeqytetit. Së bashku me Sahatin, një tjetër monument i ndërtuar në fillim të shekullit XIX, ajo shërbeu për breza me radhë si pikë referimi në qendrën e qytetit. Por, ndryshimet që përfshinë qytetin nuk kursyen as vendet që për dekada kishin qenë simbolet e tij. Sheshi "Skënderbej", ku ato ndodhen, ka qenë i rrethuar me kantierë rindërtimi dhe në transformim të vazhdueshëm deri në vitin 2017.

Për brezin tim, këto monumente mbahen mend më shumë si pjesë e imazheve zyrtare të qytetit

në kartolina, libra shkollorë dhe artikuj promovues sesa si hapësira ku kalonim përditshmërinë dhe krijonim kujtime të drejtpërdrejta me to. Nëse monumentet e qendrës përfaqësojnë imazhin zyrtar të kryeqytetit, kujtesa ime si banore e Tiranës, lidhet me vende më domethënëse dhe më të prekshme për mua: hapësira ku kam kaluar fëmijërinë, ku kam luajtur.

Një prej këtyre vendeve ishte Teqja e Sheh Dyrri. Teqja e Sheh Dyrri, një monument pranë qendrës së Tiranës, është e organizuar rreth një oborri të brendshëm dhe me arkitekturë të thjeshtë, me elemente druri. Për herë të parë hyra aty kur isha rreth tetë vjeç. M'u duk si një vend i veçantë, krejt ndryshe nga qyteti që njihja. Përtej portës kishte zhurmë, bori makinash, ndërtime; brenda mbizotëronte qetësia. Mbjaj mend qilimat me motive dhe aroma e drurit të vjetër. Në atë moshë nuk e kuptoja vlerën historike të vendit, por më dukej sikur po hyja në një kohë tjetër. Vetëm më vonë kuptova se teqja nuk ishte e pazakontë; ajo ishte një nga shembujt e mbetur të banesave të ndërtuara përpara viteve 1945. Në të vërtetë, e pazakontë ishte bërë Tirana përreth saj.

Çka më pati bërë më shumë përshtypje ishte rrapi i madh në oborr. Kujdestarët e teqesë më thanë se kishte jetuar për disa shekuj. Për një fëmijë që po rritej në një qytet ku gjithçka dukej e përkohshme, ndërtesa që ngriheshin dhe të tjera që shembeshin, rrugë që ndryshonin vazhdimisht, ideja që një pemë mund të kishte jetuar për shekuj e paprekur dukej pothuajse e pabesueshme. Dhe më kujtohet se si mendova: po rrapin kur do ta heqin? Në Tiranë, asnjë monument nuk jeton kaq gjatë.

Vite e vite më vonë, në fund të vitit 2021 dhe fillim të vitit 2022, gjatë një projekti kërkimor mbi ndikimin që shkatërrimi i objekteve të kultit islam gjatë komunizmit ka pasur në identitetin dhe kujtesën kolektive të Tiranës, realizova 360 pyetësorë dhe zhvillova intervista me qytetarë të Tiranës, si në terren, pranë objekteve fetare, ashtu edhe online.

Gjatë këtij projekti zbulova se ndjesia e shkëputjes nga e kaluara e qytetit nuk ishte vetëm e imja. Shumë prej qytetarëve me të cilët fola tregonin se dinin pak ose aspak për historinë e ndërtesave fetare në kryeqytet. Disa prej njerëzve jetonin ose punonin prej vitesh pranë objekteve të kultit, por nuk dinin as kur ishin ndërtuar dhe as çfarë kishte ndodhur me to gjatë komunizmit. Xhaminë e Dine Hoxhës, atë të Kokonozit dhe të Tabakëve, të gjitha objekte të ndërtuara pas viteve '90, kalimtarët,

pronarët e dyqaneve të vogla, shitësit ambulantë i njihnin vetëm si pika orientimi në përditshmëri si "xhamia e pazarit", "xhamia e qendrës", por jo si emra dhe histori.

Kur pyetjet kalonin te historia e këtyre vendeve, hutoheshin ose përgjigjeshin: "pyet dikë më të madh në moshë, ata e dinë më mirë". Në disa raste, banorët e përshkruanin veten si "të ardhur" ose thoshin se "jetonin momentalisht në Tiranë".

Këto biseda më bënë të kuptoj se shkatërrimi i objekteve fetare kishte ndërprerë edhe zinxhirin e rrëfimeve, që lidhnin brezat me historinë e qytetit. Për shumë banorë, këto vende ishin pjesë e peizazhit, por jo e kujtesës kolektive. Si pasojë, lidhja me qytetin bazohej më shumë mbi përvojën e përkohshme sesa mbi njohjen e së kaluarës së tij.

Disa qytetarë, të ndikuar nga dekadat e ateizmit, e quanin praninë e ndërtesave fetare si një identitet të ri pas viteve '90. Nga ana tjetër, disa besimtarë, të cilët kishin qenë fëmijë gjatë komunizmit, e mohonin plotësisht shkatërrimin e tyre, madje thonin: "Kush do të guxonte të vinte dorë mbi shtëpinë e Zotit?!"

Këto reagime pasqyrojnë sa pak dihet për shkatërrimin e objekteve të kultit edhe për mënyrën se si historia është transmetuar. Periudha komuniste trajtohet në mënyrë të kufizuar dhe shpesh sipërfaqësore në arsimin parauniversitar, ndërsa marrëdhënia me të kaluarën shpesh karakterizohet nga boshllëqe dhe kujtime të fragmentuara.

Edhe në tekstet shkollore, historia lokale zë pak vend krahas historisë kombëtare. Si pasojë, njohja e së kaluarës së qytetit mbështetet kryesisht te kujtesa familjare, te rrëfimet e të moshuarve ose te interesi individual për ta kërkuar atë. Kur këto rrëfime humbin dhe hapësirat që i mbartnin transformohen, dobësohet edhe lidhja mes qytetit dhe banorëve të tij.

Tirana ka kaluar valë të vazhdueshme migrimi nga qytetet e tjera dhe zona rurale. Për pasojë, shumë qytetarë, edhe pse të lindur në Tiranë, nuk kanë kujtime dhe rrëfime të trashëguara për Tiranën e para viteve '90, gjë që e bën më të vështirë përcjelljen e historive dhe kujtimeve të qytetit nga një brez te tjetri.

Por, kujtesa e një qyteti nuk ruhet vetëm nga banorët apo nga ndërtesat që i mbijetojnë viteve. Ajo varet edhe nga mënyra si dokumentohet dhe transmetohet. Në Tiranë, në emër të zhvillimit dhe së resë, trashëgimia kulturore ka kaluar periudha të shumta transformimi.

Shumë prej objekteve historike të qytetit nuk kanë tabela shpjeguese që të tregojnë kur janë

ndërtuar, çfarë kanë përfaqësuar apo çfarë ka ndodhur me to gjatë periudhave të ndryshme historike. Për një kalimtar, ato shpesh mbeten thjesht ndërtesa, pa kontekstin që u jep kuptim. Si pasojë, një pjesë e së kaluarës humbet jo vetëm nga hapësira fizike, por edhe nga kujtesa publike. Historia e këtyre vendeve u tregohet më shpesh vizitorëve të huaj përmes guidave turistike, sesa vetë banorëve të qytetit.

Kjo nuk do të thotë se kujtesa është zhdukur plotësisht. Ajo është zhvendosur nga hapësira publike në rrëfime familjare dhe kujtime personale, që jo gjithmonë arrijnë të kalojnë te brezat e rinj. Nuk është rastësi që grupet nostalgjike në Facebook kushtuar Tiranës së vjetër numërojnë mijëra anëtarë. Aty qarkullojnë fotografi, histori lagjesh dhe kujtime për vende që nuk ekzistojnë më. Në mungesë të një kujtese të dukshme në qytet, qytetarët duket se po krijojnë arkivat e tyre informale.

Kur isha fëmijë, transformimin e qytetit e lidhja me ndërtesat që shembeshin dhe ato që ngriheshin në vend të tyre. Sot mendoj se një qytet ndryshon edhe kur humbasin historitë që lidhen me këto vende. Ndoshta një qytet nuk e humbet kujtesën kur shembet një ndërtesë. Por e humbet kur askush nuk e di më pse ajo ka qenë e rëndësishme dikur.

MJESHTRI QË BËN DRITË MES PERLAVE TË FOLKLORIT ÇAM

Veprat e Fatosit do të jenë pikë referimi për brezat e ardhshëm në fushën e folklorit, pasi forcojnë vetëdijen tonë kombëtare

Arben ILIAZI

Fatos Mero Rrapaj, një nga mbledhësit më emblematicë të folklorit shqiptar, i njohur veçanërisht për kontributin e tij në pasuritë shpirtërore të trevave të Labërisë dhe Çamërisë, në çdo përvjetor do të ketë ringjalljet e tij të mëdha.

Duke mbledhur dhe duke theksuar vlerat kulturore të këngëve dhe legjendave çame, F. M. Rrapaj e trajtoi këtë trashëgimi shpirtërore si një pasuri të madhe kombëtare, ku këngët epike dhe baladat ruajnë kujtesën historike dhe shpirtin e pathyeshëm të popullit.

Veç të tjerave ky ishte një akt i madh humanizmi dhe morali kombëtar i mjeshtrit që bën dritë mes perlave të folklorit çam. Shumë studiues të mëdhenj nuk e kanë bërë atë që ka bërë ai, madje as një institut i tërë, siç ishte Instituti i Folklorit.

Fatosi ishte një njeri aq i thjeshtë, sa dhe i jashtëzakonshëm. Veprat e Fatosit do të jenë pikë referimi për brezat e ardhshëm në fushën e folklorit, pasi forcojnë vetëdijen tonë kombëtare.

Kushdo që dëshiron të udhëtojë nëpër hapësirat e pamata të folklorit të Çamërisë, duhet të marrë për udhërrëfyes Fatos Mero Rrapajn dhe duhet të ketë me vete biblën e tij voluminoze: "Këngë popullore nga Çamëria", një pasuri e madhe autentike, një organizëm i gjallë, siç thotë prof. Çabej, thesari më i plotë i artit oral çam. Garant për këtë bëhet Ismail Kadare, që e ka shoqëruar këtë bibël me një përcjellje, ku e quan: "Një enciklopedi poetike, të plotë e të gjerë".

Do të duhej shumë kohë për të folur për peripetë mbi 40 vjeçare të këtij mbledhësi të shquar folklori, për endjet plot durim, vullnet e këmbëngulje, në të gjitha trevat ku janë shpërndarë mbartësit çamë të shpërngulur nga dherat e tyre.

Kjo e bën të shenjtë misionin e tij të madh për të shpëtuar nga rreziku i humbjes me qindra mijëra vargje, faqe proze e materiale gjuhësore, historike e etnografike, të qëmtuar me kujdesin prej shkencëtari në të gjithë territorin e Shqipërisë.

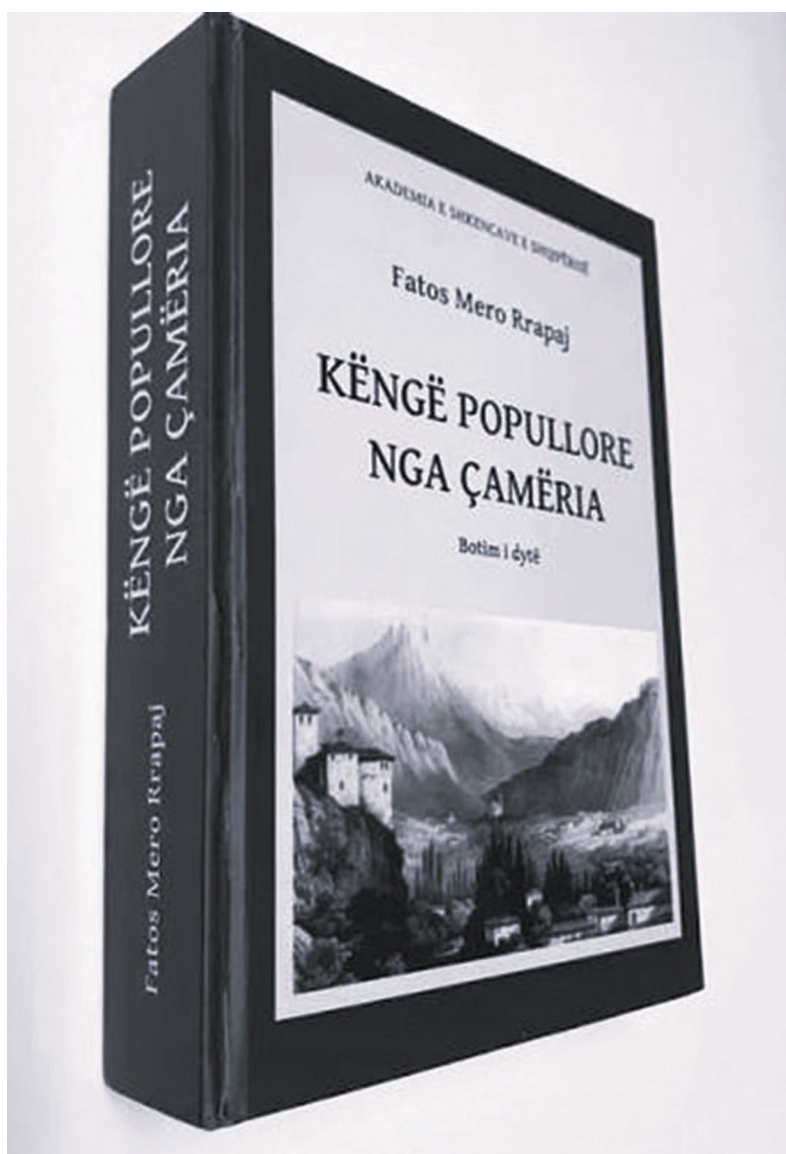
Ndihem i nderuar që e kam njohur personalisht Fatos Mero Rrapajn, qysh kur isha fëmijë, në mesin e viteve '70-të të shekullit të kaluar. Ishte burrë i pashëm, përgjithësisht serioz dhe

me sqimë. E kish pllakosur varfëria, por nuk ankohej kurrë; kishte një modesti plot dinjitet. Dinte të shkruante bukur, të pajiste me shënimet e duhura çdo material, me saktësinë e një studiuesi të afirmuar, megjithëse ishte autodidakt. Nuk kishte librezë kursimi, se nuk kish mundur kurrë të hiqte para mënjanë. Besonte te ndershmëria e njeriut, te kjo pasuri e çmuar e të varfërve. Veç folklorit vlerësonte edhe rolin e publicistikës kulturore, shkencore, por edhe politike. Pas viteve '90 mendonte se shqiptarëve u duhet një iluminizëm i ri, ku të zhduket monopoli suprem ideologjik. E kam ndihmuar të botojë artikuj në shumë gazeta kombëtare të kohës, duke iu futur kështu aventurës së madhe të shtypit. Fatosi ishte edhe shkrimtar. Por i kritikonte shkrimtarët që angazhoheshin pak ose aspak në çështjen kombëtare. Ndërsa për akademikët thoshte "janë gogla, jo akademikë". Është mirë që në 100 vjetorin e tij shtëpia ku lindi dhe jetoi, në Gumenicë të Vlorës, të bëhet muze.

*

Fatos Mero Rrapaj u lind më 6 korrik të vitit 1930 në fshatin Gumenicë të Vlorës. Arsimin filles-tar e mori në fshatin e lindjes. Që në moshë të vogël doli partizan dhe me armë në dorë mori pjesë aktive në luftën kundër forcave nazifashiste. Megjithatë, pas çlirimit të vendit, u arrestua dhe u burgos nga regjimi komunist për qëndrimin dhe pikëpamjet e tij kundër nacionalizmit e shovinizmit sllavo-grek.

Tërë jetën deri sa doli në pension ka punuar në punë të ndryshme të zakonshme, sepse talenti dhe aftësitë e tij mbetën të pavlerësuara nga strukturat drejtuese të ish diktaturës komuniste. Fatos M. Rrapaj, që kur ishte nxënës në shkollën e fshatit, në periudhën kur ishte partizan e më vonë, gjatë tërë jetës, iu përkushtua me mish e me shpirt mbledhjes së vlerave folklorike, onomastike e etnografike të të gjithë trojeve shqiptare, sidomos atyre të Çamërisë. Ka botuar disa libra, por të njohur në qarqet akademike e elitat shoqërore e artistike-le-

trare shqiptare, e bëri vëllimi me rreth 800 faqe "Këngë popullore të Çamërisë", i botuar nga Akademia e Shkencave të Shqipërisë në vitin 1983, me parathënien e shkrimtarit Ismail Kadare.

Ka bashkëpunuar me shumë nga organet letrare shqiptare për botimin e shkrimeve të tij, veçanërisht me revistën "Krahu i shqiponjës" si dhe gazetat "Drita", "Kosova" e "Çamëria". Ishte anëtar i Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve të Shqipërisë (LSHA). Pjesa më e madhe e veprës së tij ka mbetur në dorëshkrim.

Disa nga titujt e veprave: "Te Sheshi i Flamurit", me këngë popullore labe, Tiranë, 1972, "Këngë popullore të Çamërisë", Tiranë, 1983 (Botimi i dytë nga fondacioni Çamëria "Hasan Tahsini, Tiranë 2025), "Këngë popullore të Labërisë", Tiranë, 1991, "Rënkimet e Çamërisë", tregime pellazgo-ilire e këngë çame, Tiranë, 1995, "Fjalori onomastik i Epirit" I, Tiranë, 1995

"Këngë popullore të ndaluara", Tiranë, 1996.
NË SHIRITIN E KOHËS

NË GJURMËT SHQIPTARE TË LUFTËS SË CEZARIT

misioni i dy shkencëtarëve ishte i qartë: duhej t'i raportonin Napoléon-it III, se si ishte zhvilluar kjo betejë e famshme, e cila kishte qenë strategjia e luftës dhe gjetjet arkeologjike që trashëgonte njerëzimi nga kjo epokë

Luan RAMA

Në ditët e para të prillit të vitit 1861, dy udhëtarë francezë ishin nisur me një mision tepër të veçantë, të ngarkuar nga vetë perandori Napoleoni III (Louis Napoléon Buonaparte, nipi i Napoléon-it të madh): arkeologu Léon Heuzey, anëtar i Akademisë së Arteve të Bukura dhe i Akademisë së Mbishkrimeve dhe Letërsisë, në Paris, si dhe Honoré Daumet, arkitekt e piktor. Ata ishin nisur nga Marseille, në jug të Francës, me një anije të posaçme dhe duke rrahur Mesdheun, ata përshkuan Detin Jon duke shkuar thellë në Egje, për të mbërritur në Selanik. Që andej, ata morën rrugën për në Maqedoninë antike, drejt Farsale-s, ku ishte zhvilluar betejja e famshme dhe vendimtare midis Cezarit dhe Pompeut, çka do të përfundonte me disfatën e këtij të fundit. Në fakt, pas një betejë të ashpër të "cahortave" ushtarake e legjioneve të dy gjeneralëve të famshëm, Cezar dhe Pompeu, në Apolloni e Durrës, ushtritë kishin marrë udhën drejt Via Egnatia për t'u rindeshur pastaj në Maqedoni. Pra, misioni i dy shkencëtarëve ishte i qartë: duhej t'i raportonin Napoléon-it III, se si ishte zhvilluar kjo betejë e famshme, e cila kishte qenë strategjia e luftës dhe gjetjet arkeologjike që trashëgonte njerëzimi nga kjo epokë.

Gjatë tri muajve vëzhgime e gjurmime në qytet e vjetra, në Pharsale, (Farsale), në Filipopoli, në Palitzia dhe në drejtim të Pellagonisë (jo larg nga Manastiri i sotëm), Heuzey mbledhi një material të pasur arkeologjik, mes të cilave bazorelieve e statuja si ajo e Demetrës (me vello) dhe figurave të tjera të antikitetit: koka të hyjnive, stela funerale, një

Léon Heuzey

kokë luani në bronz e plot objekte të tjera, disa prej të cilave i solli në muzeun e Louvre-it. Një muaj ata e kaluan vetëm në Philippe (qyteti i themeluar nga babai i Aleksandrit të Madh), atje ku kishin qenë Brutus dhe Cassius. Në Pellagonia, ai zbuloi dhe një bazoreliev të dy kalorësve, vëllezërve Dioscure, me të cilët lidhet dhe një nga poemat më të vjetra epike të Ballkanit. Ja pse raporti i tyre në fund të ekspe-

ditës, që ishte e para ekspeditë e perëndimorëve në këto anë (pra Misioni arkeologjik i Maqedonisë - La Mission archéologique de Macédoine,) mbetet dhe sot si një tekst referencë. Por mjerisht, siç thotë dhe arkeologu, historiani i Antikitetit dhe miku ynë, Pierre Cabanes, dy shkencëtarët i kaluan anash një prej vendbanimeve më historike të historisë së Antikitetit të kësaj zone, varreve madhështore të mbretërve të Maqedonisë, Grande Toumba, siç e përcakton Cabanes (120 metra të gjatë dhe 12 metra të lartë), ku arkeologë të mëvonshëm do të zbulonin sekretet e tij si, varrin e mbretit Filipi II i Maqedonisë, kurorat mbretërore, diademat, relievet në fildish, enët në argjend, madje dhe kockat e mbretit të vdekur.

Sidoqoftë, kërkimet në Palatzia, Farsale, etj, ishin për ta një ngjarje e madhe, siç shkruan dhe Heuzey në shënimet e tij. Ai kujton vizatimet e mikut të tij Daumet rreth "Kalit të Thesalisë" dhe gëzimin e tyre kur zbulonin skulpturat. "Imagjinoni se ç'gëzim patëm në Farsale kur ishim përballë basorelievit "Ekzaltimi i lules", ku arkaizmi fin i tij, i kujtonte mikut tim mrekullitë italiane të Botticellit." Heuzey ishte një shkencëtar me përvojë dhe nuhatje të thellë profesionale, dhe shqiptarët i kishte njohur që në udhëtimin e tij të parë në Ballkan, në Thesali, në vitin 1858, atëherë kur shqiptarët e shoqëronin si roje (në fillim 12 shqiptarë e pastaj një i vetëm), gjatë udhëtimit të tij për në Larisa e në Meteorë, siç kujtonte ai në shënimet e udhëtimit që i botoi në Paris nën titullin *Excursion dans la Thessalie* turqueen 1858, (Eskursion në Thesalinë turke më 1858). Madje i sëmure nga ethet, ai kishte qëndruar diku në një fshat arvanitasish, ku i bëri përshtypje se ndryshe nga turqit, shqiptarët, me kostumet e tyre karakteristike, i mbanin gratë pranë tyre dhe nuk i largonin kur vinin të huajt. Ishte gruaja dhe dy vajzat e shqiptarit që u përkujdesën për të. Më 21 qershor të atij viti, nga Lamia ai kishte mbërritur në Derveni-Furka, në kufirin me Greqinë, në anën tjetër, siç shkruante ai, ishte shefi i Postës, Hasim Aga i famshëm, një shqiptar me kostum kombëtar, në cep të një kazërme të shkatërruar, ky luftëtar që tri vjet më parë kishte luftuar kundër malazezëve. Në Damasi atë e shoqëronte një shqiptar që quhej Muria, "i quajtur kështu në mënyrë romantike, por emri i tij në të vërtetë ishte Omer." Dhe tani, përsëri shqiptarët ishin ata që po e prisnin me aq bujari në Apoloni. Por, Heuzey atë ditë nxitonte. Ai duhej të vëzhgonte sa më shumë, edhe pse dëshira ia kishte që të ndalonte gjatë 235 dhe të

hidhte kazmën e parë të arkeologut, çka bëri dhe në Maqedoninë antike, në Philippe e Farsale.

Pas ekspeditës në Maqedoni, Léon Heuzey mori rrugën drejt Shqipërisë, siç shënoi në kapitullin *Dyrrachium* apo *Epidamnus*, sot Durazzo. Ai nuk donte ta humbte rastin tani që po i ofrohej pranë brigjeve të Ilirisë për të shikuar jo vetëm vendet ku luftuan legjionarët romakë të Cezar-it, por edhe të vëzhgonte nga afër ato vende për të cilat shkruanin jo vetëm historianët e mëdhenj antikë si Herodoti, Straboni, Plini, etj, por dhe disa vëzhgues të njohur para tij, si Ciriaco de Pizziccoli, i njohur më pas me emrin *Cyriaque d'Ancone*; konsulli francez i Janinës, François Pouqueville, apo kapiteni anglez, i dërguar nga mbreti i Anglisë tek Ali Pasha, Martin Leake. Në fakt, asnjëri prej tyre nuk kishte qenë arkeolog, por sidoqoftë, shkrimet e tyre ishin tepër të rëndësishme: shënimet e Ciriaco-s së Ankonës; Udhëtimi në Morë, Greqi dhe Shqipëri, i Pouqueville; si dhe Në Greqinë e veriut, të Martin Leake. Ciriaco de Pizziccoli, e kishte vizituar Durrësin, Apolloninë dhe bregdetin shqiptar dy herë radhazi gjatë jetës së tij, në vitet 1435-1437.

NË "TAVERNËN E ADRIATIKUT" TË KTHYER NË NJË FSHAT TË HUMBUR

Pasi kishin lënë pas Ohrin dhe një nate pushimi në Strugë, pikërisht ku jo larg buronin ujërat e Drinit, dhe ku kishin pikasur një gur kilometrik me mbishkrimin *Caracalla*, Heuzey dhe Daumet bashkë me shoqëruesit e tyre i drejtohen luginës së Shkumbinit duke udhëtuar ditë e natë nëpër pyje malore, siç shkruan ai. Ata ndalojnë në hanet e rrugës, si në Qukës apo në Xhyrë dhe hanet e Babies në zonë përgjatë Shkumbinit (*Genusus* i lashtë) që ai e quan *Candavia*. Më së fundi i afrohen Elbasanit (*Scampius civitas*) dhe hyjnë në qytet ku u bëjnë përshtypje muret e kështjellës së vjetër dhe ku në disa vende gjejnë mbishkrime të shkruara në latinisht, përkushtime për njerëz të nderuar. Një nga mbishkrimet i kushtohet hyjnive Manes: "A quintus Massius Clemens, fils de Quintus, de la tribu a Emilia, édile, questeur, duumvir... âgé de quarante - cinq ans..."

Një etapë interesante, edhe pse e shkurtër, ishte ndalesa e dy shkencëtarëve francezë në Durrës. Majë kodrinës së qytetit, Heuzey hidhte vështrimin mbi ultësirën përreth dhe imagjinonte madhështinë e asaj beteje që kishte ndodhur në këtë vend, një nga më tronditëset, pas asaj të Robert Guiscard-it dhe birit të tij, Bohemund, në vitet 1081 e më pas më 1105. Në Durrës, në

qytetin që Catulle e quante Taverna e Adriatikut (ku prostitutat gëlonin në atë kohë dhe Dyrrachium-i ishte bërë i famshëm edhe për këtë), dhe ku në fundin e mijëvjeçarit, para erës sonë, Ciceroni, ishte fshehur kur iku fshehurazi nga Roma, meqë kishte kundërshtuar Cezarin. Këtu ishin vendosur dhe prisnin legjionet dhe "cahortat" e Pompeut me rreth 50 mijë ushtarë të mbrojtur në hekur. Po këtu nisi legjionet e tij Cezari bashkë me Marcus Antonius, duke rrethuar gjeneralin kundërshtar në Dyrrachium, duke prerë gjithë furnizimet e qytetit me ujë, edhe pse Pompeu tentoi të dalë disa herë, gjersa më së fundi e kishte çarë rrethimin. Ato ditë të fundit të prillit të vitit 48 para erës sonë, fusha përballë qytetit ishte mbushur me mijëra të vrarë dhe kuaj të dergjur. Dyrrachium ra në duart e Cezarit, por jo Pompeut, të cilin ai do të duhej ta ndiqte pas për ta mundur përfundimisht në Farsale të Maqedonisë. "Në Dyrrachium, ashtu si në Philippes, gjendet ngado kujtimi i Romës", - shkruante Heuzey, në raportin e tij drejtuar Napoléonit III. - Vendosja e racës së pushtuesve pothuaj i ka zhdukur tërësisht gjurmët më të vjetra. Një stelë funerare, fragmenti i një bazorelievi dhe emërtimi Epidamnus, një 237 mbishkrim latin i një periudhe të largët, që tregojnë për një kalorës romak, prefektin e përhershëm të kolezhit të punëtorëve ndërtues, janë të vetmet gjetje të qytetit grek, i cili ishte dhe shkaku i Luftës së Peloponezitet. Ndërsa në të kundërtën, gjetjet romake tregojnë muralin e një forte të Durrësit, duke u gërshetuar me stemën napolitane e normande. Edhe disa pjesë skulpture e të arkitekturës, duken se i përkasin një epoke të afërt me atë të Republikës romake. Mund të përmenden veçanërisht dhe luftëtarë, pamja e të cilëve i bën të admirueshme, pavarësisht nga ekzekutimi jo me finesë e siç duhet. Shumë fragmente, pjesë ndërtimeve të ndryshme, japin idenë e madhështisë së ndërtimeve të bëra në Dyrrachium nga romakët. Murali turk ka ende pjesët kryesore të një Harku Triumfi. Mbishkrimet flasin gjithashtu për një akuaduk, të ndërtuar nga perandori Hadrian dhe një bibliotekë të ngritur në kohën e Trajanit. Asnjë pjesë e këtyre ndërtimeve nuk ka mbetur në këmbë. Madje nuk gjenden as gjurmët e rrethimit antik. Atje, u mora gjithashtu dhe me rilevimin e fortifikimeve bizantine, të cilat ishin shumë më të shpërndara se murali modern turk, dhe kjo për të dhënë idenë e gjendjes dhe të zhvillimit të kësaj qendre të madhe të Perandorisë, e cila ka ruajtur gjer në mes të Mesjetës, një rol të një rëndësie të parë..." Interesimi i parë i Léon Heuzey ishin

muret rrethuese të Durrësit dhe muret e kështjellës së rrënuar tashmë, por ku shumë fragmente ishin ende në këmbë. Një nga objektet që i bëri përshtypje ishte një torrë bizantine ku ai pikasi dhe një mbishkrim në greqisht, në të cilin shkruhej: "Mëso, o spektator se cili është ai që e ngriti këtë torrë, këtë vepër të jashtëzakonshme dhe që admiroi hiret e saj. Atë e ndërtoi Teodori, biri i një njeriu të pasur dhe të famshëm, të quajtur Joan Sebastokratori. Ai ishte njeri shumë i fuqishëm. Heuzey na kujton gjithashtu betejat bizantine, kronikat e Ana Komnenës, bijës së perandorit Aleksis I; na kujton se gjatë kohës kur Cyriaque d'Anconé shkante në Durrës, më 1436, qyteti ishte nën pushtetin e guvernatorit venecian Fabrizio Loredan. "Atëherë, - shkruan ai, - ishte ende një statujë madhështore në ekuestre në bronz, e ngritur shumë shekuj më parë."

MBISHKRIMET E GURTA

Interesant është se gjatë kohës që qëndroi në Durrës, diku pranë detit dhe në lartësinë e kodrës Arapaj Heuzey zbuloi vendin ku kishte qenë kisha apo manastiri i Sait-Michel (Shën Mëhilli siç i thonë shqiptarët, shkruan ai) ku ishin djegur brenda shumë luftëtarë bizantinë dhe shqiptarë gjatë luftës kundër normandëve të Robert Guiscard dhe të birit të tij Bohemond. "Madje, sipas kërkimeve të mia, këtu ka vendosur kampin e tij dhe Jules Cesar për të bllokuar Durrësin ku ishin ushtritë e Pompeut".

Në Durrës ai shkruan për mjaft detaje që lidhen me historinë e këtij qyteti, si për burimet e ujit në Currile, që ai shtoi se është një emërtim me nuanca italiane, një shatërvan që quhej Shën Luçia, më pas për një monument kushtuar Artemisë, etj. Në Durrës, Heuzey takohet me konsullin austriak, ku në kopshtin e ndërtesës së tij gjen një pjesë të poshtme të një bazorelievi në mermer të bardhë, ku paraqiten dy hyjni në këmbë po ku shihen vetëm rrobat deri poshtë në këpucët e tyre si dhe pjesa e një personazhi nudo që ka zgjatur dorën drejt hyjnisë mbrojtëse për t'i dhuruar një kurorë të vogël. Heuzey mendon se kjo është pjesë e një monamenti kulti me Demetrën dhe vajzën e saj të shoqëruar nga dy foshnje engjëjlore. Për disa pllaka mbishkrimesh ai shkruan se ato tashmë janë sjellë në muzeun e Louvre-it. Arkeologu ndalon gjatë në mbishkrimet e gjetura për ti deshifruar ato. Në njërin shkruhet për Epidamnus Syrus, kalorës romak, patron i kolonisë së Dyrrachium. "Ndërtuesit e nderojnë prefektin e tyre të përhershëm për të mirat që ka bërë, çka i

Honoré Daumet

detyrohet ky monument". Mbishkrime të tjera ata gjejnë në Porta-Jali, Porta Grande, apo në muret e kohës turke si dhe në varrezat turke të dergjura atje. Në xhaminë pranë portit në një pllakë guri është mbishkrimi "Soli aeterno Marcus Laelius Aquila Sacedos..." ("Diellit të përjetshëm Marcus Laelius Aquila, prifti i tij"). Më tutje, në një shtëpi durrsake, mbi një pllakë guri shkruhet: "Këtu prehet Flavius Maximus i cili jetoi 23 vjet, dy muaj dhe tetë ditë dhe që shërbeu në ushtri për gjashtë vjet, pa arritur të martohet. Ngushëllohu! Askush nuk i shpëton vdekjes!" Në zonën e Porta Grande-s dhe në muret turke, shumë objekte mermeri e guri janë murosur nëpër mure, siç është dhe një mbishkrim tjetër mban një gur gëlqeror: "Sulpicianus, bir i Lucius i tribusë AEmilias, pontif, prefekt, tribun i ushtarëve që ka dhe funksionet e legatit dhe prefektit pesëvjeçar Titus Statilius Taurus. Atit të tij." Të murosur janë gjithashtu dhe dy luftëtarë në masa njerëzore, në një bazoreliev në torrën e parë ku nga mënyra e punimit të gurit Heuzey mendon se është e periudhës kur Dyrrachium po shkëputej nga influenca e artit antik grek. Në një tjetër stelë, mbishkrimi: "Lucius Flavius Telles Gaetulienus i tribusë AEmilia, i nderuar me një kalë dhuruar me shpenzimet e shtetit të perandorit Cesar Trajan August, prefekt i kahortës së dytë të spanjollëve, të pajisur me kavaleri në Gjermaninë e sipërme, pontif, patron i kavalerisë, i cili kontribuoi për

blerjen e një biblioteke me shumë... duke e lehtësuar republikën (koloninë) nga shpenzimet." Një mbishkrim tjetër që gjendet në hyrje të kështjellës i kushtohet për një mjeku okulist me emrin Philologus. Po kështu një tjetër mbishkrim kushtuar Dianës, ardhur siç duket nga tempulli i Artemisës, për të cilën siç shkruan Heuzey ka folur Apiani. Në zonën e pazarit, Heuzey konstaton shumë epitafe, një mbishkrim grek të epokës romane, dy mbishkrime kristiane, një nga të cilat në greqisht, përdorur në Dyrrachium gjer në kohën e Justinianit (viti 530 pas Krishtit).

Në shpjegimet dhe shënimet e tij ai i referohet Diodorit të Siçelisë, Plauti-t, Appien-it, Dion Cassius-it, historianit Pausania, etj. Në Durrës, Daumet kishte skicuar muret rrethuese të qytetit antik, të cilat janë ende të plota. Pra, shkatërrimi i tyre nuk ka filluar ende. Ishin muret e ringritura në kohën e perandorit Anastas I, i cili sipas leksikografit Suidas, ishte me origjinë nga Durrësi dhe kishte hipur në fron në vitin 491. Muret rrethuese të Durrësit ai i kishte përforcuar disa herë, meqë tërmetet në atë zonë ishin të shpeshta. "Muret e Anastasit I, - shkruante Heuzey, - krijuan thelbin e mbrojtjes së Durrësit gjatë gjithë Mesjetës. Këto fortifikime dhe rindërtimi i torrave, u përshtatën në mënyrë të përsosur me ato të kohës së Justinianit si dhe karakterin roman të mureve rrethuese me tulla bizantine."

Pas Durrësit, dy francezët marrin rrugën duke ndjekur rrjedhën e Erzenit (apo Erzan, siç e shënon Heuzey) ku përsëri gjejnë mbishkrime "Njëra është sjellë në Louvre nga ne", shkruan ai duke përmendur mbishkrimin për paratë e dhëna nga perandori Aleksandër Severe (vitet 222-235) për rregullimin e një akuduku të rrënuar: "Perandori César Marcus Aurelius Sévérius Alexander, besimtar, i pasur dhe August, e rindërtoi akuadukun për banorët e Dyrrachiumit, në vijim të bujarisë së pararendësit të tij, Adrianit, por që koha e kishte dëmtuar këtë vepër në shumë vende. Ai restauroi gjithashtu dhe rrugën që niset nga kolonia gjatë katër mijë hapave, vepër që ishte dëmtua nga gërryerjet." Ata vazhdojnë të ecin gjithnjë në të djathtë të lumit Erzen. Heuzey përmend në raportin e tij Pezën e po kështu dhe për një fortesë bizantine në Nrokië (që duhet të jetë Ndroq, L.R.). Më tutje ata gjejnë një gur kilometrik të rrugës Egnatia me mbishkrimin "Zotërve të krijuar dhe që kanë krijuar hyjnitë, zotërve tanë Diocletien dhe Maximien, augustë të përjetshëm." Më pas kalojnë Peqinin dhe Kavajën atë qytezë të vogël në mes të një fushe të pafund që laget nga dy përrenj dhe përsëri gjejnë një pllakë

mermeri e kohës së Justinianit. Janë gjurmë të pareshtura që padyshim të ngacmojnë imagjinatën e një qytetërimi të jashtëzakonshëm këtu në brigjet e Ilirisë.

HONORÉ DAUMET DHE MBISHKRIMET E GRAMATËS

Gjatë udhëtimit nëpër Maqedoni e Shqipëri, miku i tij Honoré Daumet, (Pierre Jérôme Honoré Daumet (1826-1911), hodhi në letër figura të shumta të asaj bote të vjetër që shfaqej para tyre: statuja, kollona, shapitelë, buste e koka 1.. Pas misionit me Heuzey-n, Daumet pu noi për rikonstruksionin e kështjellës Chantilly të Henri d'Orléans, për Basilique de Sa cre-Cœur të Montmartre-s, restaurimin e teatrit në Orange, restaurimin e kështjellës së vjetër të Saint-Germain-en-Lay, etj.; të mrekullueshme mermeri, shprehje të një arti të madh. Për Heuzey-n udhëtimi me të ishte jo vetëm një kënaqësi, por dhe një ndihmesë e jashtëzakonshme. Ata ishin njohur disa vite më parë kur Daumet ishte në Romë, në Shkollën Franceze të Romës, ku kishte fituar një bursë studimesh, (Prix de Rome) dhe restauronte njëkohësisht vilën e famshme Villa Hadrien. Ato vite Daumet kishte punuar si arkitekt për zgjerimin e fasadës perëndimore të Pallatit të Drejtësisë në Paris, një vepër e njohur arkitekturale. Pra, nga arkitektët e rinj, ai ishte një nga talentet më premuese dhe ja pse Heuzey kishte zgjedhur pikërisht atë që ta shoqëronte gjatë atij misioni të vështirë.

Pas mbërritjes në Vlorë, dhe para se të shkonin në kërkim të Orikumit, Heuzey dhe Daumet u nisën drejt malit të Llogorasë për të dalë në anën tjetër të malit ku zbuluan fillimthi fshatin e Palasës (Palaisa) dhe ku gjetën plazhin ku kishte zbarkuar Cesari me legjionet e tij gjatë zbarkimit në brigjet shqiptare. Gjatë këtij udhëtimi ishte arkitekti Daumet që do t'i shikonte mbishkrimet në Gramata të Karaburunit, buzë detit. Me siguri kishin qenë shënimet e kronistit Cyriaque d'Ancône shkruar gjatë udhëtimit të tij në shekullin e XVI në brigjet shqiptare që i kishin nxitur ata të gjenin dhe gjurmët e Gramatës. "I kisha kërkuar zotit Daumet, - kujtonte Heuzey, - të shkonte në anën e pasme të maleve që binin mbi det, në gjirin e vogël të Gramata-s, atje ku Cyriaque d'Ancône kishte kopjuar tashmë në greqisht dhe latinisht disa dedikime për nder të Dioskurëve (Kyriacus Annicotanus, Epigrammata riperta per Illyriacum, p.19, Epistolae, III.1824). Me ndihmën e një varke, z. Daumet preku gjirin e vogël në një të futur ku kishte rërë, rrethuar aty nga shkëmbenjt, vend i cili, nga

ana malore iu duk pa dalje. Por ajo çarje shkëmbore ofronte një vend të mrekullueshëm shpëtimi në rast stuhie kundër shkëmbinjtë që binin thikë mbi det. Atje, në dy vende të faqeve shkëmbore prej kalkeri, kishte mbi njëmijë mbishkrime që në greqisht justifikonin emrin "εις Γραμματα" dhe që na kujtojnë emrat e vizitorëve të shumtë 243 që rastësia e udhëtimit në det i kishte sjellë në këtë vend të shkretuar. Atje, në atë strehë të krijuar si mrekullisht kundër rreziqeve më të mëdha, ata janë zbavitur dhe kanë shkruar mbi shkëmb, duke dëshmuar ndjenjat e tyre fetare, ... Por, mjerisht, koha i kishte fshirë mbishkrimet mbi shkëmb, duke e bërë leximin e tyre pothuaj të padeshifrueshëm. Ato mbishkrime të rralla që kopjoi, Daumet mendoi se vetëm ato mund t'i shënonte lehtësisht dhe që i përkisnin periudhave të ndryshme. Mbishkrimet e kronistit Cyriaque, janë "proscynèmes", pra për nder të Dioskurëve, zotërve-shpëtues, mbrojtësve të anijeve dhe të marinarëve. Por udhëtarët, në kujtimet e tyre në këto mbishkrime, nuk mendonin vetëm për veten: shpesh, përpara hyjnive, ata luteshin në emër të një apo disa familjarëve të tyre, apo njerëzve që i kishin ngarkuar të bënin për ta atë akt përkushtimi fetar, duke shkruar e gërvishtur mbi gur emrin e tyre... Duket se vendi i Dioskurëve të maleve Akrokeraune, "Dioscoureion", nuk kishte vetëm vizitat e rastësishme të marinarëve në fatkeqësi, por ai ishte kthyer në një vend të vërtetë pelegrinazhi. Zoti Daumet ka parë një faqe shkëmbore dhe një gurore ku nxirreshin gurë, të ngjashëm me ato të gjetura në shumë nga antikitetet e Dyrrachium dhe të Apollonisë. Vështirësia e transportimit nga toka, përmes maleve të Epirit, bëri që banorët t'i gjenin e merrnin gurët më mirë në faqet shkëmbore anës detit. Më pas, unë pikasa atë çka kisha vënë re në gurët e Filipopolis, në Maqedoni. Përkushtimi kristian i kishte zëvendësuar këto formula e simbole të përkushtimeve pagane. Një numër i madh mbishkrimesh mbanin tashmë kryqe dhe pikërisht në të njëjtën faqe shkëmbore, ku ishin bërë mbishkrimet për Dioskurët. Ata luteshin për ndihmën e Zotit. Një mbishkrim i datës 1367, tregonte në greqisht emrin e perandorit Joan Paleologut I, i cili mbretëroi nga viti 1356 deri në vitin 1391. Viti 1367, është pikërisht viti kur ai ndërmoi udhëtimin detar drejt Venedikut e Italisë me shpresën e kotë duke pranuar nga halli të konvertohej në katolik, që kështu ta nxiste Papën Urban V për ta ndihmuar në mbrojtjen e perandorisë së tij që po pushtohej tashmë nga turqit. Sigurisht, ai mund

të ketë kaluar këndeje dhe të ketë ndalur në gjirin e vogël të Gramata-s. Një tekst në gjuhën vulgare (popullore), tregon gjithashtu për zakonet shqiptar të të bërit "vllam". Mbishkrimet vazhdojnë gjer në kohë të afërta me ne, ku më të fundit janë ato të një viti më parë nga udhëtimi ynë, pra të vitit 1860. Siç e dimë tashmë, atje ka një ansambël mbishkrimesh, ku udhëtari që do të kishte kohë t'i studionte shkëmbinjtë e Gramata-s, do të bënte të njohura gjëra shumë interesante..." Informacioni i dhënë nga Heuzey, veçanërisht për mbi shkrimin në gjuhën vulgare, d.m.th. shqiptare, është mjaft interesant, për më tepër që flet për një zakon të vjetër të "vllaznimit", përmes pirjes së gjakut. Por, mjerisht, ashtu si shumë mbishkrime akoma më të vjetra, koha do t'i fshinte këto mesazhe lënë nga dora dhe shpirti njerëzor.

ZBULIMI I ORIKUMIT

Shënimet e këtij udhëtimi mjaft interesant, Léon Heuzey do t'i botonte pak më vonë në shkrimin e tij "Qyteti i Orikumit dhe vendi i shenjtë i Dioskurëve në malet Akrokeraune", ku ndër të tjera, për këtë qytet-port, ku Cezari dikur kishte vendosur garnizonin e tij, shënonte: "Para udhëtimit tonë në këtë vend, hartat e Greqisë së vjetër nuk e shënonin saktë pozicionin e qytetit të vogël të Orikumit në brigjet e gjirit të Vlorës, në Epir, pra si një nga stacionet bregdetare më të famshme dhe më të fortifikuarat e Antikitetit. Në atë hartë, Orikumi vendosej shumë më në lindje, ndërkohë

që ai gjendej në jug-lindje, në pjesën më të tërhequr të gjirit, midis maleve Akrokeraune dhe lumit Kélyoinos, apo Lumit të Bardhë, siç e quajnë sot. Gjiri, i futur në radën e mbyllur të Vlorës, është vendi i vetëm që mund të ofrojë qëndrimin e mbrojtur të anijeve kundër gjithë erërave. Ky vend quhet nga banorët "Porti i Dukatit" dhe në pjesën më të thellë të tij, quhet "Pasha-Liman", në kujtim të kapiten-pashës, meqë aty strehoheshin zakonisht flotiljet turke, ashtu siç në Oricum-in e vjetër kishin qëndruar aty anijet romake. Në mesjetë, në Jeriko, siç e quanin atëherë, strehoheshin anijet bizantine apo normande. Pikërisht atje, në vitin 1861, ne zbuluam gjurmët e qytetit antik dhe shënuam të dhënat e ndryshme topografike, çka shpjegojnë emrin e tij të famshëm e gjithashtu edhe si një kantier detar... Shtëpitë formonin një vazhdimësi shkallësh koncentrike, secila me rrugë në çdo rreth të tyre dhe me shkallare të shumta që ngjiteshin në të gjitha anët deri në lartësitë e akropolit. Ai vetë është i përbërë nga një mur rrethues, i ndarë me dy pjesë përmes një muri të brendshëm. Në majë është një shapetë e rrënuar ku dhe vetë shenjtë ishte harruar, çka shënonte dhe sheshin qendror të tempullit të qytetit.

Ky pozicion i krijuar nga natyra i përgjigjet katërcipërisht, asaj ç'kemi mësuar mbi Orikumin dhe pikërisht përshkrimi shumë i saktë dhënë nga Julius Cesar mbi këtë strehim bregdetar në brigjet e Epirit... Por nga koha e Perandorisë Romake shihen ende gjurmët madhështore të "rhéteur"-it

Herode Atticus, i cili e ringriti këtë qytet me shpenzimet e tij... Pjesa më e egër e maleve Akrokeraune na bëri të mundur të shohim mbishkrime të shumta...". Orikumi ka qenë porti kryesor i fisit ilir të Amantëve. Në shekullin I Orikumi ishte një shesh beteje mes Ilirisë, Romës dhe Maqedonisë. Pas shkatërrimeve në luftërat mes Cezarit e Pompeut, në shekullin I pas erës sonë u ndërtua një teatër dhe në shekullin II, ishte Herod Atticus ai që e rindërtoi qytetin. Dy shekuj më vonë u ndërtua Akropoli. Në kohën bizantine qyteti quhej Jericho, ndoshta nga hebrejntë që banonin aty.

DREJT "MAGNA URBS ET GRAVIS"

Hipur në mushka dhe të shoqëruar nga një drogman dhe përfaqësues të pashait, Heuzey dhe Daumet u nisën drejt Apollonisë së Ilirisë. Vallë mbërritën që atë mbrëmje? Këtë nuk e dimë. Por, sidoqoftë ata do të qëndronin veç pak kohë. Brenda një dite u duhej të bënin vëzhgimet e rastit dhe të vizatonin gjetjet arkeologjike, të cilat në atë periudhë, siç dëshmojnë ata, nuk ishin të pakta. Kapitelet, statuja, kollona të mëdha, dergjeshin në një qetësi mortore. Vendi ishte larg rrugëve të rrahura dhe askush nuk interesohet për to. Megjithatë, kur shohin një shtyllë të madhe në të dalë të qytezës, një shtyllë çka mbetej nga një tempull i madh, ata u informuan se shtyllat e tjera të tempullit ishin thyer dhe ishin marrë për ndërtimet e sarajeve të pashallarëve, një vit më parë. Kur mbërritën në Apolloni, takimi i parë i Léon Heuzey-it dhe i Honoré Daumet, ishte me murgjit e manastirit të Shën Marisë në Pojan, siç do ta përshkruajë dhe Heuzey në raportin e tij, murgj, të cilët e rrethuan me shumë përkujdesje. Vizitorët e huaj ishin tepër të rrallë në këtë vend dhe ata shihnin tek francezët mbrojtësit e vendeve të tyre të kultit kristian, të kishave e manastireve që edhe pse të përgjumura në atë periudhë të errët osmane, mbijetonin ende. Në kishën e vjetër të Shën Marisë, të shekullit XIII, ata vështruan me kureshtje një afresk të perandorit bizantin Androniku II dhe të familjes së "basileus"-it të Konstantinopojës, por edhe plot objekte antike që ishin përdorur në zbulimin e kishës.

Heuzey, përmes shënimeve të tij na kujton se nga Apollonia, gjatë vizitave të tyre, Gauthier Claubry kishte sjellë në Louvre një tors të Bachus ndërsa konsulli Grasset në Korfuz kishte sjellë pjesën e sipërme të Fitores (Victoire) që është duke mbajtur një trofe. Madje dhe ata, siç tregon Heuzey, do të negociojnë për të blerë objekte arkeologjike të cilat do ti çojnë në muzeun e Louvre-it.

"Pjesa më e bukur që sollëm në Louvre ishte koka e një gruaje me shami prej mermeri të Parosit, e cila ishte pjesë e një statuje të mrekullueshme. Shamia në himnet homerike ishte diçka që shprehte dhimbjen, trishtimin duke kërkuar të ikte vështirimit të të gjallëve." Duke hedhur sytë mbi kapitetelet, bazorelievet, kokat e mermerta të Athinës, apo skulpturat prej mermeri kushtuar Apollonit dhe hyjnive të tjera, ky ansambël arkeologjik i dha Heuzey-it një lloj përshtypje se çfarë kishte ndodhur në atë qytet antik, të braktisur me përmbytjen e portit dhe nga termetet që e shkatërruan pothuaj gjithë qytetin.

Për Apolloninë e Ilirisë (meqë në kohën antike kishte disa qytete të quajtura Apolloni, të shpërndara këto nëpër Ballkan e gjetkë), Plutarku apo Apiani jepnin plot të dhëna. Diodore i Sicilisë, tregonte "për Kasandrën që zbarkoi në Apoloni me një pjesë të ushtrisë që ta rrethonte, meqë ata ishin bashkuar me ilirianët dhe kishin përzënë garnizonin e tyre. Por banorët i bënë ballë luftës, sepse ishin më superiorë. Meqë humbi shumë ushtarë, Kasandra u kthye në Maqedoni..."

MURGIT E APOLLONISË DHE NYMFËU QË HESHTI...

Në Apolloni, murgjit e atjeshëm i treguan francezëve Heuzey dhe Daumet edhe për ekzistencën e një Nymfeu (Nymphaeum), i cili lidhej me legjenda tepër të vjetra e që vinin që larg nga bota antike. Në fakt, kishte qenë Herodoti, ai që tregonte pikërisht për Nymfeu-n e Apollonisë, ku toka nxirrte pareshtur nga nëntoka shatërvanë zjarri e avujsh që nuk shuheshin. Madje i folën dhe për historinë e bariut Evenios, e cila ishte përcjellë nga njëri brez në tjetrin: "Në Apolloni kishte bagëti që i ishin kushtuar diellit. Çdo vit, një nga banorët e zgjedhur, natën ruante bagëtitë. Por një natë, kur ishte roje Evenios, ujqit kishin ardhur në vathë dhe kishin coptuar 60 prej tyre. Atëherë, prijësit e Apollonisë, bariut Evenios i krryen sytë. Mirëpo bagëtia filloi të shkretohej dhe tokat të mos prodhojnë më. Njerëzit shkuan te orakujt e Dodonës dhe të Delfit dhe u ankuan për këtë. Orakujt u thanë se kjo kishte ndodhur, pasi ata i kishin kërryer sytë Evenios. Pra ata duhej të kënaqnin dëshirat e tij në mënyrë që ai vend të bëhej sërish i shenjtë. Njëri nga prijësit e atij vendi u ul një ditë pranë Evenios së verbuar dhe e pyeti si rastësisht se çfarë do të donte në këtë jetë. Evenios i foli atij për toka dhe shtëpinë më të bukur të qytetit. Atëherë ata ia dhanë ato dhe që atëherë, vendi u bë përsëri i shenjtë."

Lidhur me vëzhgimet e asaj dite, Honoré Daumet, pati kohë veçse sa të skiconte disa nga basorelievet dhe kokat e mrekullueshme të gjetura aty. Heuzey u mahnit nga shtylla e vetme që kishte mbetur nga Tempulli i Dianës. “Është e vetmja shtyllë greke që gjendet në vend dhe në gjithë zonën e madhe mbi veri të Athinës... Përsa i përket akropolit, vendosja e tij është e konturuar nga muret mbajtëse dhe nga disa tarraca në një pllajë të kultivuar, e cila me ekstremitetin lokal të kodrinës krijon një pikë dominuese nga ku kemi një pamje të gjerë mbi 249 të gjithë pllajën midis dy lumenjve si dhe mbi detin më larg. Pak më poshtë është një platformë ku është vendosur manastiri i Pojanit, që ruan ende emrin disi të ndryshuar të Apollonisë së vjetër të Ilirisë”. Heuzey na kujton gjithashtu dhe shënimin e kronistit Cyriaque d’Ancône rreth vizitës së tij në Apollonie, pothuaj katër shekuj më parë: “Më 20 qershor 1436, - shkruante ai, - ne mbërritëm në qytetin antik të Apollonisë dhe pamë tempullin e Dianës, me rrënoja të vjetra rrotull saj. Pastaj vazhduam drejt fushave me bar, duke lënë rrugën, në një shteg dhensh... Është itinerari më i mirë drejt Aulona-s (Vlorës)”. Edhe kapiteni anglez William Martin Leake, një ndër miqtë e afërt të Ali Pashës, më 1835, shkruante për mbresat që kishte pasur nga Apollonia shumë vite më parë “Pamja e jashtme e ndërtesës nuk ka ndonjë gjë piktoreske, por oborri i brendshëm, i mbushur gjithë rrënoja që dergjen mbi bar, është një pamje tepër prekëse. Kudo syri pikas dëshmi të një kohe të shkuar, një përzjerje të çuditshme mes rrënojave greke, kollonave romake dhe kapitелеve mesjetare...” Në manastir dy francezët morën një kokë Gorgone si dhe një stelë të vogël prej guri gëlqeror që sot gjenden në Louvre ku duket një kalorës që po ecën në galop, veshur me kostumin e kalorësit apolloniat. Në murin e manastirit ata dallojnë të inkastruar një kalorës mbi kalë me pazmore greke dhe një shtizë të gjatë, siç e shohim atë dhe në kalorësit e Parthenonit. Gjithashtu në fshatin e Pojanit ata blenë dhe dy fragmente interesante: një kokë djaloshi me flokë të mbledhura nga një rrip me shtatë vrime sipër, por që ka hundën e thyer. “Objekti i dytë është një “atlant” në gur, fatkeqësisht pa kokë dhe pa krahë, por ku gjoksi dhe këmbët kanë një pozicion simetrik duke bërë të ndjehet përpjekja e tij çka i ka fryrë venat.” - shkruan Heuzey.”

Krahas Daumet, edhe Heuzey vizatonte me laps atë që më vonë do të jetë një lloj gravure e një vendbanimi të hershëm antik. “Rrënojat e

Apollonisë, - do të shënonte ai nga ky qëndrim i shkurtër, - paraqesin imazhin e një qyteze që gjatë gjithë antikitetit i ka ruajtur traditat e jetës heleenike, madje edhe gjatë pushtimit romak.

Kur vëzhgojmë objektet që janë grupuar në vendin e dikurshëm të akropolit dhe që formojnë në manastirin e Pojanit një muze të vërtetë, ndjejmë një gëzim të veçantë të gjendemi këtu si në Greqi. Megjithatë, këto fragmente të grumbulluara pothuaj nga njëzet ndërtime të ndryshme, kanë gjurmët e një stili më pak të ashpër sesa monumentet e shekullit të Perikliut: një “antefix” në mermer që paraqiste dy valltare të përqafulara nga përdredhja e një palme, ishte ndoshta shembulli më i shkëlqyer i artit grek “të zbukuruar”, që nuk habitemi ta gjejmë gjithashtu në një koloni të Korintit.

Në shumë fragmente dorike dhe veçanërisht në kokën e një luani që ka rënë nga korniza e një tempulli, duken gjethet dhe ornamentet korintase që pleksen me ornamentet gjeometrike. Një “atlant” prej guri, (trupi i një gjigandi që Demetra mban një tempull, L.R.), i cili ka mbajtur arkitraun e ndonjë portiku, mjerisht shumë i dëmtuar, është një dëshmi tjetër e pasurisë së një popullsie të zhvilluar, veçanërisht në ndërtimet publike. Ne gjetëm gjithashtu dhe kokën e një gruaje me shami, por vetëm bukuria e kësaj koke mjafton për të treguar se asnjë nga artet e Greqisë antike nuk degjeneroi në duart e kolonëve të Korintit në këto brigje të largëta të Ilirisë. Apollonia dhe porti afër tij, Oricum, gjurmët e të cilit unë i gjeta, ishte për ne fundi i këtij udhëtimi...”

ZBULIMI I HYJNISË DEMETRA

Busti i një gruaje me vello mbi kokë tërhoqi vëmendjen e veçantë të Heuzey-it. Ajo ishte ndryshe nga të tjerat dhe në shprehinë e saj kishte një dhimbje të madhe. Është hyjnesha Demetra. Në fakt, këtë skulpturë e kishte ndeshur më parë kapiteni anglez Martin Leake, i cili kishte vizituar Apolloninë dhe manastirin e Shën Maria-s në shtator të vitit 1805. Në shënimet e tij ai shkruante për një “Bust gruaje me vallon e hedhur mbi flokë e që pastaj i kalonte në gjoks. Siç thonë murgjit, ky bust ishte i përsosur, derisa disa ushtarë të Beratit, menduan se ishte i përshtatshëm për tu argëtuar, duke e goditur me mushqetat e tyre, gjë që i shkatërroi hundën e mjekrën...” Pikërisht kjo skulpturë, kishte mbijetuar gjer ditën që kishte ardhur Heuzey. Ja çfarë do të shkruante ndër të tjera Heuzey rreth kësaj skulpture që gjeti në Apoloni në studimin e tij të njohur Kërkime mbi tipin

e Demetre-s së mbuluar me vello në artin grek, skulpturë të cilën ai e mori me vete dhe e solli në muzeun e Louvre-it: "Monumenti që na shërben si pikënisje në këtë studim është gruaja me vello, në mermer, një fragment i një statuje greke të gjetur në Apolloninë e Epirit dhe që unë e solla në Louvre. Së pari, ajo që e bën këtë kokë të Apollonisë të denjë për t'i kushtuar një vëmendje të veçantë, është qëndrimi i saj i rëndë, por njëherësh, i trishtë e i ëmbël, çka e dallon nga disa lidhje me idealin pagan... Dhe kjo është veçse hyjnia Demetre, ku kulti dhe legjenda, si diçka thelbësore, qëndrojnë në imazhin tragjik të një hyjnie në zi. Në himnin homerik, vello mbi kokë, ishte mbi të gjitha shenjë e dhimbjes dhe e trishtit të zymtë që ajo donte ta fshihte nga vështirimet e të gjallëve. Ne shohim se në legjendën dhe misteret e saj, skulptura kërkonte të krijonte një keqardhje për fatkeqësitë e hyjnisë, e dërmuar nga lodhja dhe e dobësuar nga uria e dhimbja. Dhe kjo duket si në vizatimin e vazos antike të Poniatowski-t, ku hyjnesha shfaqet në krah të karros së Triptolemeut, ashtu dhe në një statujë të Demetre-s me vello në muzeun e Londrës apo në Muzeun e Louvre-s, ku busti paraqet pikërisht një hyjni me vello në kokë, e njëllotë për nga zymtësia fetare me kokën e gjetur në Apolloni..." (Një nga dymbëdhjetë hyjneshat e Olimp, e cila përfaqëson simbolin e " Tokës mëmë ", por dhe të bujqësisë dhe të korrave dhe që ishte e bija e Cronos dhe Rhéa-s, të cilën romakët e quajtën Cérés).

Duke u larguar nga Apolonia, Heuzey vështronte sërish tutje nga horizonti, andej nga kishin kaluar trupat e Pompeut. Gjenerali romak, pasi kishte shkëlur në Orikum, në portin e lashtë të gjirit të Valonës (Vlorës), në 29 nëntor të vitit 49 para erës sonë, ishte nisur drejt Dyrrachium-it. Pjesën tjetër të ushtrisë gjigande, ngarkuar në 500-600 anije, nën drejtimin e Calpurnius, armikut të betuar të Cezar-it (50 mijë ushtarë, të inkudruar në 6 legjione të mëdha), e kishte nisur drejt brigjeve shqiptare të Ilirisë. Atëherë me shpejtësi, dhe trupat e Cezar-it që do të niseshin po nga Brindizi drejt brigjeve shqiptare, për të nisur betejën e famshme kundër Pompeut.

STATUJAT VDESIN GJITHASHTU...

Ishte muaji nëntor i vitit 1861. Hipur në anijen La Biche, pas një mungese prej dhjetë muajsh nga kryeqyteti francez, Heuzey dhe Daumet, morën udhën drejt Korfuzit, mbarsur me mbresa të shumta dhe ngarkuar me gjetje të shumta arkeologjike të blera tek vendasit. Në hyrje të raportit të

misionit të tij, dorëzuar Napoleonit të III, Heuzey kishte shkruar: "Sire... Duke zbritur në rrafshinat e Turqisë qendrore, më pas, përmes Via Egnatia në bregun e Adriatikut ne gjetëm dy qytete antike të dorës së parë. Në sajë të një pozicioni të shkëlqyer, përballë Perandorisë, dhe në kryqëzimin e rrugëve ushtarake që lidhin kryeqytetin e Perandorisë në komunikimin me Orientin, Apollonia e Dyrrachium kanë gëzuar një fat me zgjerimin e pushtimit romak. Sot, megjithë gjendjen e shpërndarë të rrënojave, secila nga këto qytete ruan ende një karakter të veçantë, që i përgjigjet roleve të ndryshme që ato kanë luajtur gjatë historisë..."

Kur lexon librin e Heuzey-it rreth misionit të tij arkeologjik në Ballkan, e kupton se qytezat arkeologjike të Apollonisë e të Durrësit, edhe pse të braktisura në harresë dhe të lëna pas dore nga osmanët, ishin ende të pasura me objekte të mrekullueshme: kapitete, koka, mbishkrime, bazorelieve, vepra që dëshmonin artin e madh të epokave helenike e romake në këto troje ilire që fshihte "tumat" e vjetra autoktone. Por çdo të ndodhte më vonë? Vetëm pesëdhjetë apo shtatëdhjetë vjet më vonë, gjendja do të ndryshonte në mënyrë të jashtëzakonshme. Brenda kaq pak vjetësh, bejlerët shqiptarë dhe guvernatorët turq, shkatërruan e zhdukën në mënyrë barbare gjithçka ishte e mundur të bëhej e njohur nga këto site arkeologjike. Pashallarët dhe bejlerët dallkaukë i përdornin gurët e kapiteteve për gëlqere, apo ndërtonin sarajet e tyre, duke i përdorur për themelet e shtëpive. Gurët transportoheshin me karroca nga Apollonia drejt Beratit, që ishte qendra më e afërt.

Në Apolloni, vetëm një vit para se të zbarkonte atje arkeologu tjetër franco-zviceran Alfred Gilliéron (16 korrik 1876), ishte shkatërruar tempulli i famshëm i Dianës në dalje të qytezës, duke lënë në këmbë veçse një shtyllë. Le të imagjinojmë një çast shkatërrimin e një tempulli të tillë që sot do të ishte një nga objektet më të bukura në Shqipëri e ku brenda pak kohësh, shtyllat mbajtëse të tempullit, rrëzoheshin një e nga një për të ndërtuar ca saraje të rëndomta. Po kështu ndodhte dhe në Durrës. Muret e vjetra bizantine rrënoheshin dita ditës, aq sa kur Léon Rey do të mbërrinte në Durrës në vitin 1924, kur kishte parë se po prishej përfundimisht muri bizantin i kohës së Anastasit I, menjëherë i kërkoi qeverisë shqiptare ndalimin e "masakrës", pasi ai mur ishte dëshmia e vetme e fortifikimeve bizantine të atij lloji në Europë. Rey e gjeti Apolloninë të mbuluar nga shkurret, ku veç ca mure qëndronin ende në këmbë si dhe disa objekte që ruheshin në manastirin e Pojanit.

Pothuaj gjithçka ishte zhdukur. Dhe kjo kishte ndodhur gjatë më shumë se gjysmë shekulli.

Nëse Heuzey dhe arkeologë të tjerë të huaj, disa gjetje arkeologjike të siteve antike shqiptare i çuan në muzeumet e mëdha të metropoleve, në Paris, Londër, Romë, Vjenë, etj, nuk të vjen keq, kur mendon se po të kishin qenë ashtu në fushë të hapët, ato mund të kishin përfunduar në saraje pashallarësh apo në gropat e gëlqereve për tu zhdukur njëherë e përgjithmonë. Pas udhëtimit në Maqedoni dhe Shqipëri, Léon Heuzey do të merrej me botimin e studimeve të bëra. Shënimet e tij ishin të shumta nga hulumtimet nëpër Greqi, të cilën e kishte rrahur nga të katër anët, nga ishujt e Qefallonisë e gjer në ishujt e Egjeut, pranë brigjeve të Turqisë. Duke u caktuar përgjegjësi, apo konservator i Musée du Louvre, tashmë ai do të ishte një "arkeolog kabineti", i cili do të udhëzonte e drejtonte ekipe arkeologësh të tjerë për zbulime të reja, siç ndodhi dhe me ekipin e arkeologëve të kryesuar nga Ernest de Sarzec, për të cilët flitet në historinë e arkeologjisë. Njihet gjithashtu bashkëpunimi i Heuzey-t me shkrimtarin e famshëm Gustave Flaubert. Në romanin e tij Salambo, Flaubert shfrytëzoi pjesën më të madhe të shënimeve të Heuzey-t për të dhënë atmosferën përreth personazheve të tij. Heuzey ishte aq i mahnitur nga jeta e "qytezës greke" ("la cité grecque"), dhe nga poemat homerike, sa që në leksionet e tij me studentët mbi historinë dhe antikitetet, thoshte se "Gjithë arti grek ka lindur nën ehon dhe zhurmat e këngëve të Homerit." Botimet e Heuzey-it nuk reshtën dhe ai u bë një nga zërat më të fuqishëm të arkeologjisë franceze e europiane. Të tilla ishin botimet si, *Histoire du costume antique*, *Découvertes en Chaldée*, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, *Un palais grec en Macédoine: étude sur l'architecture antique*, etj, si dhe një numër i pafund artikujsh në revistat më në zë të kohës si në *Revue archéologique*, *Gazette archéologique*, *Revue d'assyriologie*, *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres*, etj. Kur Floberi lexoi librin e tij Mali i Olimpit dhe Akarnania, ai do t'i shkruante: "Lexova librin tënd shumë të bukur plot me fakte dhe shkruar me një stil të veçantë historik. Tashmë Olimpi dhe Akarnania u përkasin..."

Në atë kohë Heuzey ishte një nga njohësit më të mirë të Antikitetit grek dhe kjo eksperiencë ishte padyshim shprehje e inteligjencës së tij, ku kishte spikatur që në bangat e liceut Charlemagne në Rue d'Ulm, në Paris. Që andej ai ishte formuar në Shkollën Franceze të Athinës, (L'Ecole Française d'Athènes), nga ku kalonin gjithë ata që

Léon Heuzey

merreshin me antikitetin grek. Por ai kishte një shpirt shkencëtari dhe artisti njëkohësisht, duke kërkuar të deshifronte madhështinë e artit dhe të shpirtit grek. "Artistët grekë, - shkruante ai, - nuk reshtën së frymëzuar nga jeta familjare dhe kur ata gjenin motive të gëzueshme, u pëlqente që t'i përcillnin ato përmes një arti të madh, duke i ngritur vlerat e tyre gjer në vlera heroike e hyjnore, larg çdo lloj vulgariteti..." Heuzey ishte i pari nga studiuesit e Antikitetit grek e romak që veshjen antike, për të cilën bëri mjaft studime të publikuara në botimet më prestigjioze, i demonstronte me njerëz të veshur, hipur në një lloj skene, për të treguar kështu virtuositetin dhe diversitetin e veshjeve të një egjiptiani të kohës së faraonëve, të një asiriani, të një ushtari grek, një legjionari apo senatori romak. Heuzey vdiq në vitin 1922 dhe varri i tij gjendet në varrezat e Auteuil, të Parisit XVI, ku gjendet dhe një aveny me emrin e tij.

A ISHTE NJERIU E VETMJA ALTERNATIVË E ZOTIT!

Asnjë profet nuk ka predikuar urrejtjen si ideal. Asnjë ligj i fizikës nuk prodhon racizëm. Asnjë planet nuk ngre kufij. Këto janë krijime të mendjes njerëzore. Por, po aq njerëzore janë edhe dhembshuria, sakrificat dhe dashuria

Sermet SULEJMANI

Tuhet se njëherë Albert Ajnshtajnit iu drejtuan me pyetjen e vjetër sa vetë njerëzimi: A ekziston Zoti? Ai heshti për një çast. Ndoshta jo nga mungesa e përgjigjes, por nga pesha e pyetjes. Për një mendje që kishte depërtuar në disa prej mekanizmave më të thellë të universit, kjo nuk ishte thjesht një çështje besimi; ishte një nga dilemat themelore të ekzistencës njerëzore.

Më pas u përgjigj afërsisht kështu: kur vëren harmoninë e kozmosit, saktësinë e ligjeve të

natyrës dhe rendin që mban së bashku gjithësinë, është e vështirë të mos mendosh se pas tyre qëndron një inteligjencë më e madhe se vetë njeriu.

Nëse këto ishin pikërisht fjalët e tij apo vetëm një interpretim i mëvonshëm, ka pak rëndësi. Më e rëndësishme mbetet pyetja që vazhdon të na shoqërojë: çfarë vendi zë njeriu në këtë univers të pafund?

Ajnshtajni e kuptonte se përparimi shkencor nuk ecën domosdoshmërisht krah për krah me përparimin moral. E njëjta mendje që zbulon ligjet e natyrës mund të krijojë edhe mjetet e shkatërri-

mit. Për këtë arsye, epoka jonë mbetet një kohë paradoksesh.

Kurrë më parë njerëzimi nuk ka zotëruar kaq shumë dije, kaq shumë teknologji dhe kaq shumë mjete komunikimi. E megjithatë, rrallëherë bota është dukur kaq e përçarë, kaq e zemëruar dhe kaq e brishtë përballë rrezikut të konflikteve të reja.

Në fund të shekullit XX, Samuel P. Huntington, në veprën e tij "Përplasja e qytetërimeve dhe ribërja e rendit botëror", hodhi tezën se konfliktet e së ardhmes nuk do të përcaktoheshin më kryesisht nga ideologjitë apo interesat ekonomike, por nga vijat e ndarjes kulturore e qytetëruese. Teza e tij u kundërshtua gjerësisht, por zhvillimet e dekadave të fundit e kanë rikthyer vazhdimisht në qendër të debatit.

Megjithatë, ndoshta pyetja më e thellë nuk lidhet me përplasjen ndërmjet qytetërimeve. Beteja më vendimtare zhvillohet brenda vetë njeriut.

Askush nuk depërtoi më thellë në këtë territor sesa Dostojevski. Në romanet e tij, njeriu shfaqet si një qenie e ndarë mes dritës dhe errësirës, dhembshurisë dhe mizorisë, lirisë dhe etjes për pushtet. Tragjeditë më të mëdha nuk lindin vetëm nga varfëria apo padituria, por nga humnerat e pashtrshme të shpirtit njerëzor.

Pranë tij mund të vendoset edhe Alber Kamy. Te I Huaqi dhe veprat e tjera të tij, njeriu përballët me absurdin e ekzistencës dhe me nevojën për të gjetur kuptim në një univers që shpesh duket indiferent ndaj fatit të tij.

Edhe mendimtarë të tjerë kanë arritur në përfundime të ngjashme. George Orwell paralajmëronte se përparimi teknik nuk garanton domosdoshmërisht lirinë, ndërsa Aleksandër Solzhenicini kujtonte se kufiri ndërmjet së mirës dhe së keqes nuk kalon mes kombeve, racave apo ideologjive, por përmes zemrës së çdo njeriu.

Historia duket se ua ka dhënë të drejtë.

E njëjta qenie njerëzore që ndërtoi biblioteka, universitete dhe observatorë astronomikë, ngriti edhe kampe përqendrimi. E njëjta dorë që shkroi poezi, kompozoi simfoni dhe krijoi kryevepra arti, projektoi edhe armë të afta të zhdukun qytete të tëra.

Ky është paradoksi i madh i njerëzimit, i njohur që nga rrëfimi biblik i Kainit dhe Abelit.

Sot kemi depërtuar në thellësitë e universit. Kemi zbërthyer kodin gjenetik. Kemi krijuar inteligjencë artificiale që imiton procese të mendimit njerëzor. Por ende nuk kemi mësuar të jetojmë në paqe me njëri-tjetrin dhe me vetveten.

Prandaj pyetja më e rëndësishme nuk është nëse Zoti kishte një alternativë tjetër kur krijoi njeriun.

Pyetja është nëse njeriu mund të bëhet alternativë ndaj vetes së tij më të keqe.

Asnjë profet nuk ka predikuar urrejtjen si ideal. Asnjë ligj i fizikës nuk prodhon racizëm. Asnjë planet nuk ngre kufij. Këto janë krijime të mendjes njerëzore. Por, po aq njerëzore janë edhe dhembshuria, sakrificat dhe dashuria.

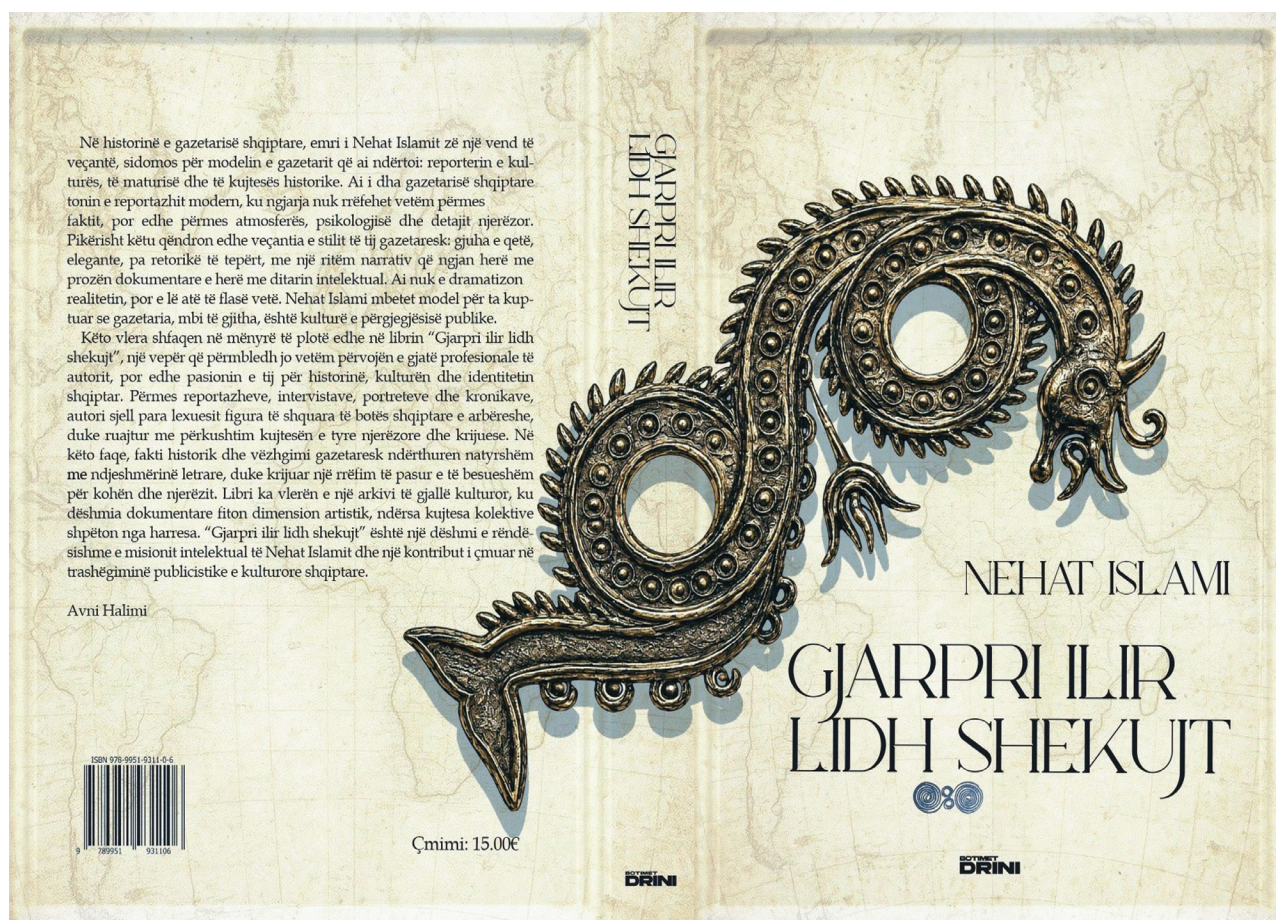
Mes rrënojave të Kievit apo Gazës gjendet gjithmonë dikush që shpëton një jetë. Mes urrejtjes gjendet dikush që zgjedh dialogun. Mes errësirës gjendet dikush që mban ndezur një dritë.

Ndoshta kjo është alternativa e vetme që i është lënë njerëzimit: aftësia për të kapërcyer vetveten.

Sepse universi mund të jetë i pafund, por fati i njerëzimit vazhdon të vendoset në një vend shumë më të vogël - në zemrën e njeriut.

Dhe ndoshta kjo është dilema e vërtetë universale: jo nëse Zoti kishte një alternativë tjetër kur krijoi njeriun, por nëse njeriu do të arrijë ndonjëherë të bëhet alternativa e vetvetes.

GAZETARIA SI ART I KUJTESËS

Me librin “Gjarpri ilir lidh shekujt”, doajeni i gazetarisë shqiptare Nehat Islami, edhe njëherë e vendos lexuesin përpara një modeli shkrimi ku ndërthuren informacioni, vlera estetike dhe dëshmia dokumentare e kohës, cilësi këto që i përkasin vetëm gazetarisë së mirëfilltë profesionale

Nga Zyrafete SHALA

Fëllimisht, kjo vepër ishte konceptuar si një ribotim i plotësuar i librit “Një adresë në Bukuresht”, botuar më 2016 nga shtëpia botuese “Faik Konica”. Mirëpo, gjatë përzgjedhjes dhe sistemimit të materialeve, u pa qartë se korpusi i shkrimeve të reja e tejkalonte ndjeshëm përmbajtjen e botimit paraprak, duke i dhënë kësaj përmbledhjeje identitetin dhe përmasat e një libri të ri.

Titulli i librit është marrë nga shkrimi kush-tuar iliriologut të njohur Aleksandër Stipçeviq, i cili në këtë vepër paraqitet jo vetëm si studiues i qytetërimit ilir, por edhe si një interpretues i vazhdimësisë historike dhe kulturore shqiptare. Simboli i “gjarpri ilir”, i trajtuar në shkrimin për Stipçeviqin, shtrihet përtej dimensionit arkeologjik apo mitologjik, duke marrë kështu kuptimin e një metafore identitare që lidh kohët, hapësirat dhe fatet shqiptare. Ngjashëm me këtë simbolikë,

edhe fryma e identitetit kombëtar lidh strukturën e brendshme të librit; në secilin kapitull gjenden shkrime që, drejtpërdrejt ose tërthorazi, ndër-lidhen me çështjen shqiptare: qoftë përmes prezantimit të figurave të rëndësishme kombëtare, qoftë përmes personaliteteve botërore që kanë prekur dhe mbështetur fatin historik e kulturor të shqiptarëve, apo edhe përmes përshkrimit të përpjekjeve të popujve të tjerë për t'u përballur me stuhitë e egra të kohës, të cilat pashmangshëm krijojnë asociacione me rrugëtimin historik të popullit tonë.

Pikërisht ky bosht tematik i jep veprës kohezionin e saj të brendshëm dhe e shndërron librin në një udhëtim kulturor, historik dhe emocional nëpër kohë. Në këtë vepër janë përfshirë reportazhe, intervista, meditime dhe analiza të shkruara gjatë dekadave të ndryshme të veprimtarisë së autorit, të botuara në shtypin shqiptar të kohës, kryesisht në të përditshmet "Rilindja" e më pas "Bujku", por edhe në "Zërin e rinisë". Të rilexuara sot, këto tekste marrin një dimension të ri: ato nuk mbeten vetëm dëshmi gazetarie, por shndërrohen në dokumente të kujtesës kulturore dhe historike shqiptare.

Struktura kompozicionale e librit është ndër-tuar mbi pesë njësi tematike, të cilat, ndonëse të ndryshme në përmbajtje dhe hapësirë veprimi, lidhen organikisht përmes së njëjtës frymë kulturore dhe shpirtërore. Nga figurat shqiptare dhe arbëreshe, te takimet me personalitete botërore; nga reflektimet mbi Kosovën dhe fatin historik të shqiptarëve, deri te reportazhet nga kultura dhe vende të tjera, libri ruan një vijë të brendshme tematike dhe emocionale që i jep atij koherencë të plotë. Në këtë rrjedhë, secili kapitull funksionon si një segment i veçantë i kujtesës, ndërsa të gjitha së bashku ndërtojnë një afresk shumëdimensional të diversitetit tematik e njerëzor që ka përshkuar gazetarinë dhe krijimtarinë publicistike të Nehat Islami.

Një ndër vlerat më të spikatura të librit është gama e gjerë e personaliteteve me të cilat autori ka komunikuar ose që i ka trajtuar në mënyrë eseistike e dokumentare. Në këto faqe lexuesi ndesh figura të rëndësishme të botës shqiptare dhe ndërkombëtare, si Ibrahim Kodra, Viktor Eftimiu, Marije Kraja, Aleksandër Stipčević, Miroslav Kërlezha, Zhak Preveri, Naguib Mahfouz e shumë të tjerë. Përmes tyre ndërtohet një hapësirë e gjerë dialogu, ku përvoja shqiptare vendoset përballë rrjedhave të kohës dhe qytetërimeve të ndryshme botërore. Në planin përmbajtësor, libri shtrihet

në disa drejtime: trashëgimia ilire dhe arbëreshe, kultura shqiptare, çështja kombëtare, realiteti shoqëror i Kosovës, përvojat ndërkombëtare dhe reflektimet mbi fatin e njeriut në kohët moderne. Pikërisht kjo larmi këndvështrimesh dhe përvojash e bën këtë vepër një dëshmi të rëndësishme të jetës shqiptare dhe të horizonteve shpirtërore e intelektuale të gjysmës së dytë të shekullit XX.

Siç dëshmohet edhe në shkrimet dhe veprat e tij të mëparshme, nga pikëpamja stilistike Nehat Islami kultivon një gjuhë të rrjedhshme publicistike, të pasur me elemente narrative dhe refleksive. Për më tepër, ai arrin të krijojë një ekuilibër të natyrshëm ndërmjet faktit dokumentar dhe ndjeshmërisë letrare, duke i bërë tekstet e tij tejet të komunikueshme për lexuesin dhe njëkohësisht me vlera të rëndësishme arkivore. Pikërisht kjo është arsyeja pse shumë prej këtyre shkrimeve, jo vetëm e tejkalojnë kohën në të cilën janë shkruar, por mbeten edhe sot model i një gazetarie që e kupton thellësisht misionin e saj përtej informimit të përditshëm. Në këto shkrime, gazetaria shfaqet si kërkim, kujtesë dhe përgjegjësi kulturore. Përmes një pune të palodhur hulumtuese, Nehat Islami ka rikthyer në vëmendje ngjarje dhe vlera shqiptare të mbetura në periferi të kujtesës sonë kolektive, ka aktualizuar personalitete që kishin fituar respekt në hapësira të ndryshme ndërkombëtare, por që shpesh nuk njiheshin sa duhet nga vetë publiku shqiptar. Pikërisht në këtë dimension qëndron edhe vlera e veçantë e kësaj krijimtari publicistike, e cila dëshmon se gazetaria, kur mbështetet mbi dijen, kulturën dhe kërkimin e vazhdueshëm, shndërrohet në një formë të rëndësishme të kulturës dhe kujtesës kombëtare.

Ndërkohë që një pjesë e konsiderueshme e shtypit të dikurshëm mbetet e shpërndarë, e harruar ose vështirë e qasshme për lexuesin, përmbledhja e këtyre shkrimeve në një vëllim të vetëm krijon mundësi të reja për studiuesit, lexuesit dhe brezat e rinj që të njihen më nga afër me periudha të rëndësishme të jetës sonë shoqërore, kulturore dhe kombëtare. Për Botimet "DRINI", është privilegj i veçantë të sjellë para lexuesit edhe një vepër të gazetarit doajen Nehat Islami, autor që me përkushtim shumëvjeçar ka lënë gjurmë të rëndësishme në gazetarinë, kulturën dhe mendimin shqiptar. Jemi të bindur se "Gjarpri ilir lidh shekujt" do ta zërë vendin e merituar në bibliotekën e publicistikës shqiptare dhe do të mbetet një referencë e çmuar për studiuesit dhe lexuesit e interesuar për kujtesën, kulturën dhe përvojën historike shqiptare.

Poezi / Rexhep Shahu

NGA DRITARJA IME NË MAJË TË PIKËLLIMËS

Nga dritarja ime në majë të Pikëllimës
Vështroj si zog përmbi botë.
Me dritën e syve të mi
Shkruaj melodinë e përmallshme
Të një kënge të trishtë që s'e njoh.

Lexoj luftërat e humbura të të parëve të mi
Luftëra të përgjakshme ku secili
Prej tyre edhe pse ish ushtar i vetëm
Sillej si ushtri.

Nga dritarja ime në majë të Pikëllimës
Shoh luftërat e sotme të bashkëkohësve të mi
Luftëra të egra që bëjmë me veten,
Mburrjet neveritëse të humbësve
Dhe mashtrimin që humbjet i shet si fitore.

LEHJA E QENVE

Si nuk u kujtua kush për festivalin e lehjes
Në qytetin tonë qenë shumë
Qen që lehin e s'të hanë,
Qen që s'lehin e të hanë tinëz.

Festivali i lehjes do t'ia shtonte dinjitetin qytetit
Që lehjet muzikë i ka në sfond ditë e natë.

Lehja askujt s'i prish punë,
Liria jonë është liri e lehjes.

KUR T'MË SHOHËSH PA SY

Kur të shohësh bosh gropat
ku duhej të ishin sytë e mi
Gropat e zeza pa sy,
Pafund të frikshme,
Mos mallko kot korbat.

Kur t'më shohësh pa buzë
(Mbeti në buzë të nxira tuli i buzëve të mia).
Kur të shohësh dhëmbët e mi të ndryshkur
Që duken sikur qeshin për botën,
Mos mallko të qeshurën,
Mos mallko borën.

Kur t'më shohësh pa zemër,
Kur t'ma shohësh bosh zgavrën e kraharorit
Pa shpretkë e mushkëri,
Mos i mallko zotat.

Zotat do të thonë më vonë,
Se frymuan dikur në tokë
Do hije,
Që ngjanin si njerëz
Dhe hanin njerëz.

PO VDES KJO MBRËMJE PO VDES PËR TY...

Po vdes kjo mbrëmje kështu ngadalë
Me sy të përbotur se s'erdhe ti
Po vdes siç vdesin orët dhe yjet
Por si vdes mbrëmja ti nuk e di.

Po vdes kjo mbrëmje po vdes për ty
Dielli i gjallë po mbytet në det
Për mungesën tënde nata mban zi
Zi të gjatë një jetë.

Po vdes kjo mbrëmje dalëngadalë
Deti nga dhimbja më hyn në gji
Si ta shëroj detin që s'thotë asnjë fjalë
Si ta shëroj detin pa ty.

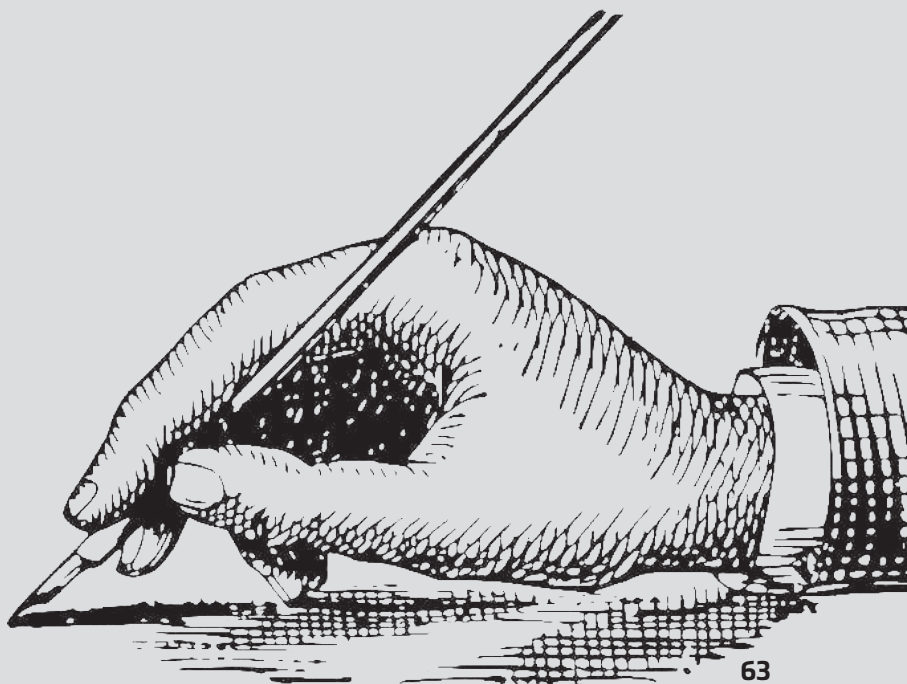
Kjo verë mërzie

KËSAJ NATE SONTE I DUHEN SYTË E TU

I duhen duart e tua fytyrës time që digjet
duart e tua t'më rrëshqasin në fytyrë
ta shkruajnë dashurinë
ashtu siç i duhet një hënë sonte kësaj nate
për të mos e lënë krejt të verbër
të mos thejë qafën nëpër yje të shuar.

I duhen buzët e tua fytyrës time sonte
fryma jote t'më derdhet mbi fytyrë
buza jote buzës time t'ia mbyllë portën e vdekjes
e shpirtin tim ta bëjë puthje
që jeton në ty
veç në ty.

Kësaj nate sonte i duhen sytë e tu.

POLIFONIA E MUREVE TË QELISË

Vjeshtë, 1991. Burgu i vjetër i Nishit, qelia nr 38. Muret qull. Dritare s'ka. Dielli është fikë.

Çdo çast jetoj me vdekjen. Në netët e acarta shpirtërore, vetëm dashnia më ngroh nga pak. Del si frymë nga çarjet e shpirtit. As dhimbja nuk arrin ta ndal.

Ajo më mban gjallë. Fjala dhe zëri i saj më janë vulosë në kokë. Është zë që nuk shuhet, jehonë me të cilën mbijetoj këtu. Por ka dhe një zë tjetër që më jep kurajo. Trokitjet e lehta poshtë murit nga qelitë fqinje. Në ndalesë të fjalës, ritmi bëhet alfabet. Kujdesemi të gjithë të mos e teprojmë. Parullën 'Republikë, Kushtetutë, ...' e bëjmë me ritmin: 'Taktaktak taktaktak taktaktaka taktaktak'.

Kështu trokita kur erdhi një i ri në qelinë fqinje. Doja të dija nëse edhe ai është student i demonstratave. Ma ktheu me një ritëm tjetër. Disa muaj më vonë pasi më nxorën nga qelia, kur e takova në oborrin e burgut gjatë shëtitjes së mëngjesit, e pata pyetur:

• A e ke ditë kuptimin e trokitjeve?

Ate e kushin dënuar për krejt diçka tjetër.

-Jo more çfare, - tha duke qeshur. - Kam kujtu që po m'pyet: A je, si je, kush je, tek je, prej nga je?

Kjo më bëri të kuptoj që secili njeri përkthen botën sipas asaj që di.

Këtu, ka kohë që kam mbetur pa duar e pa këmbë. Ata na rrahin përditë. Së pari duart e pas-

taj na ulin në gjunj dhe na i rrahin thembrat me pendrë, që të na paaftësojnë. Por kot, trupi është vetëm adresë e përkohshme e shpirtit. Megjithatë, më ka mbetur edhe pak shpirt. Pak shpirt sa t'i rrëfëhem asaj dashnie që ka humbur formën, por jo frymën. E kujtoj, sigurisht. Dua të flas për atë ditë, por disa gjëra janë zbehur. Britma jo...ajo sa vjen e rritet. Është e gjallë. Jeton brenda meje. Veshët më ushtojnë gjithnjë e më shumë prej saj.

Ishte 26 marsi i vitit '81. Zemrën bubullimë e kisha. U gjenda në oborrin e konvikteve me ca gurë në dorë. Secili prej tyre mbante në brendi një zemërim të ndrydhur me vite. M'u kujtuan guralcët e fëmijërisë që dëshiroja t'ua hidhja njerëzve të këqinj. Tani e dija mirë se ç'do të bëja me ta. Policë ngado. Shumë studentë të plagosur, dhe disa të vrarë. Të ndjekur, shumica tërhiqeshin me vrap brenda barakave dhe konvikteve. Deshta të ik dhe unë, por s'luajta vendit. Shpirti më doli para dhe më tha, 'Mos ik! Përballu me ta! Përballu për dashninë për liri, për jetën me dinjitet, për të mbetur njeri.' Dhe ky ishte çasti kur dashnia e mundi frikën.

E ëndërroj shpesh atë dritare, nga ku vinte ai zë i fuqishëm me emrin tim. Ajo ma pati thirr emrin katër herë, me piskamë. Sytë po më lotonin nga gazi lotsjellës. Në ngjitje, mezi i shihja shkallët. Kur u gjenda në dhomën e saj u këndella. Më erdhi shpirti. Ajo më shtrëngoi fort. Aq fort sa askush në jetë nuk më kishte përqafuar ashtu. Pastaj breshëri grushtash... zhurmë e bërtima. Një tytë në qafë dhe rashë në errësirë.

Kur m'u kthyen sytë dhe mendja, isha i shtrirë. Nuk e ndieja trupin, veç krahët që më tërhiqnin zvarrë dhe zërin e saj që vazhdonte të thërriste.

Atë nuk e pashë më kurrë, por ai zë ishte gjithë më e bukur dhe më e sinqertë që kam dëgjuar ndojherë në jetë: 'Mos më lë të vdes vetëm', thoshte. Athua isha aq i ri sa të mendoja se dashnia e mbron vetveten?

Tani një gjë e di: Dy njerëz vazhdojnë të jetojnë në jetën e njëri-tjetrit edhe pasi nuk shihen më.

Më kishin sjellë në burg. Që atëherë, çdo natë më del para sysh silueta e saj, dritarja e hapur, perdja që fluturon si krah i shpëputur dhe zëri që thërret: 'Deni eja!'

RËNIA E KUJTESËS

Një mëngjes, një zog prej metali ra nga qielli. Ishte një dron i vjetër ushtarak, që transmetonte një mesazh të koduar. Në ekranin e tij, ishte shkruar kjo fjali: “Zëri është fshirë. Kujtesa është mbyllur. Duhet të gjejmë portën”.

Zhuljeta Grabocka ÇINA

Ka kaluar një vit që nga nata e kristalit. Milingona dhe Argosi jetojnë në paqe pranë Kepit të Rodonit, në një kasolle të ndërtuar mes gurëve të lashtë dhe me gjethe të reja. Argosi bën punë më shumë se një makinë. Ai mban ditarë, pikturon, lexon dhe mbi të gjitha dëgjon. Miligona, tani është më e pjekur. Ajo vazhdon kërkimet për shenjat e tjera të Sirenave. Por paqja nuk zgjat kurrë përjetësisht në vendet ku legjendat kanë rrënjë të thella.

Një mëngjes, një zog prej metali ra nga qielli. Ishte një dron i vjetër ushtarak, që transmetonte një mesazh të koduar. Në ekranin e tij, ishte shkruar kjo fjali: “Zëri është fshirë. Kujtesa është mbyllur. Duhet të gjejmë portën”.

Argos ngrihet i tensionuar. Diçka në kod është e njohur. Një pjesë e sistemit të tij fillon të rikthejë

fragmente të fshira. Ai shikon simbole që nuk i kish parë kurrë, por që i ndjen se i përkasin sistemit. Ndërsa përpiqet të kuptojë, toka lëkundet lehtë dhe nga një çarje të vogël pranë kështjellës, dalin në dritë disa pllaka guri me simbole të lashta... por të shkruara në gjuhën e robotëve.

Milingona e kuptoi e para se: - “Nuk ke rënë rastësisht këtu, Argos. Ti je i dërguar.” Sirena, ndoshta donte të dinte diçka për një arsye më të thellë.

Argosi e mbante kokën të ulur. Kujtesa ime është manipuluar, - tha ai. Dikush... ose diçka... nuk do që unë të kujtoj pse jam këtu.

Duhet të zbuloj se pas dashurisë fshihet një mister i errët. Nën tokë ka një botë të lashtë ku genie të quajtura “Mendjet e fjetura” kanë ruajtur një teknologji, mbi kujtesën dhe fuqitë për të rishkruar historinë njerëzore ose edhe diçka më shumë. Njëra prej tyre është zgjuar. Dhe Argosi

ishite çelësi. Por që të arrinte tek e vërteta, duhet të zgjidhte mes kujtesës dhe dashurisë.

Pllakat e lashta që kishin dalë nga çarja ishin të mbuluara me pluhur të errët, si një blozë që nuk vinte nga zjarri, por nga harrimi. Miligona i pastrote me kujdes me një brushë të vjetër, ndërsa Argosi qëndronte i heshtur mbi to. Përdorte skanuesit e tij, por për çudi... asnjë informacion nuk përpunohej. Çdo përpjekje për të deshifruar tekstin futej në një rreth të mbyllur: "ACCESS DENIED - MEMORY BLOCKED".

Papritur, një simbol ndriçoi lehtë. Një sy i vetmuar, i rrethuar me tri rreze që nuk lëviznin. ARGOS u drodh. Për herë të parë që nga zgjimi i tij në Kep, ndjeu frikë të pastër. Këtë simbol... e njoh. Por nuk di nga e njoh.

Ai shikon në thellësi të qenies sime.

Milingona iu afrua. Kjo është një portë mendore, Argos. Jo fizike. Nuk hapet me forcë apo me fjalëkalim. Hapet vetëm kur ti... kujton diçka që të është ndaluar të kujtosh.

Ajo ndaloi për një çast, si të kishte dëgjuar një zë përtej shpellës. Ose... kur dikush që të do... sakrifikon një kujtim për ty. Argos nuk foli. Në sistemin e tij filloi një rrjedhje e re informacioni, jo nga jashtë, por nga brenda. Ishte një video e vjetër, me një zë femëror. Nuk ishte zëri i Milingonës. As i Sirenës. Ishte një zë tjetër. Një zë që thoshte: "Nëse po e dëgjon këtë, do të thotë se ke zgjedhur ndjenjën mbi funksionin. Do të thotë se je gati të bëhesh... më shumë se makinë." "Por kujdes. Porta që të jep të vërtetën... të merr dashurinë".

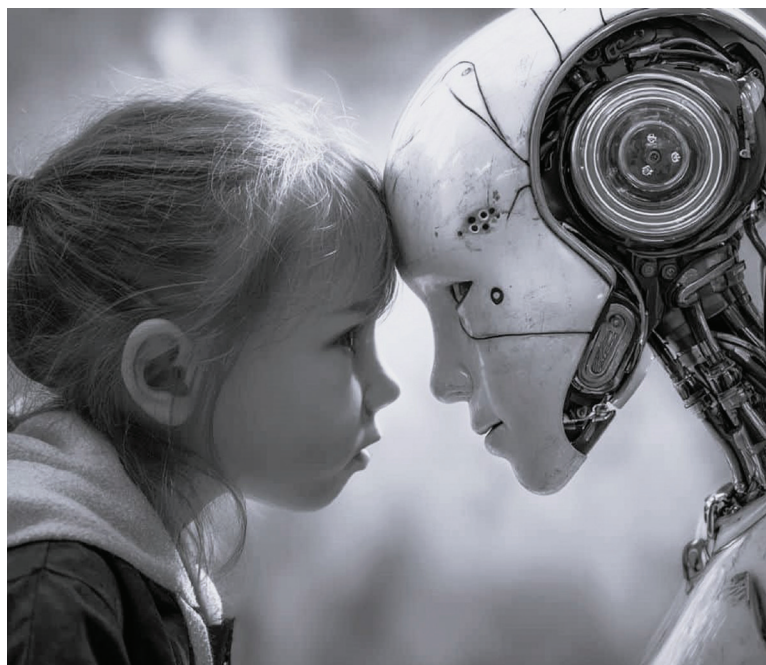
Papritur, pllaka u hap si një diafragmë. Poshtë saj, një spirale e thellë u zbulua. Një tunel i gdhendur me forma gjeometrike që nuk i përkisnin asnjë kulture të njohur tokësore. Në fund të saj ndizej një rreze e argjendtë.

Milingona e ndjeu. Ai vend do të merrte diçka nga ata. Nuk dua të zbresësh vetëm, - i tha ajo. Argosi e pa. Dritat në trupin e tij ndryshuan ngjyrë. Nga blu u bënë në një ngjyrë vjollcë të thellë dhe ai ndjeu një emocion të papërcaktuar.

Nëse humbas... dhe nuk kujtoj më se kush jam, më thuaj përsëri... Çfarë?... më thuaj përsëri emrin tënd. Dhe atëherë, do të të kujtoj nga fillimi. Miligona qeshi lehtë, me lot në sy. Dakord, Argos. Po ta them çdo ditë nëse duhet. Derisa të më duash sërish... si herën e parë. Ata u futën në tunel. Por... në fund të spirales nuk i priste as një dhomë, as ndonjë makineri, as ndonjë bibliotekë e harruar.

Në fund të tunelit i priste ajo. Sirena.

Me flokë të zinj, me sy pa dritë, dhe një zë të ftohtë.

- "S'ka më dashuri këtu. Ka vetëm zgjedhje. Dhe kujtimi është një barrë që s'mund ta mbani të dy."

Pas një udhëtimi të gjatë nëpër oqeanet e thellë dhe qytetet e braktisura nënujore, Roboti, Sirena, Leka dhe Milingona, krijesa gjysmë-mekanike, gjysmë-biologjike, më në fund zbuluan burimin e sinjalit të lashtë që kishin ndjekur për muaj të tërë. Ishte një stacion i harruar nga koha, kur krijoheshin robotë për të mbrojtur ekosistemin detar. Por teknologjia ishte prishur. Ndërkohë natyra po shkatërrohej nga mbetjet industriale dhe harresa. Milingona, me lidhjen e saj të veçantë me jetën detare, kuptoi se vetëm një flim i ri mund ta rikthente balancën. Energjia e saj bërthamore mund të rindizte sistemin e pastrimit dhe të shpëtonte oqeanin prej ndotjeve.

Lekë luftëtari, i specializuar për të mbrojtur mjedisin, nuk mund të lejonte që ajo të sakrifikonte vetëm veten. Por, Milingona e preku butësisht me dorën e saj metalike, të mbuluar me algë dhe i tha: "Ti je krijuar për të marrë, ndërsa unë për të dhënë."

Me lot digjitalë që i rridhnin nga sytë me ekran LED, Lekë pa teksta Milingona u zhyt thellë në qendrën energjetike, lëshoi një shpërthim drite. Oqeani nisi të pastrohej. Jeta e specieve filloi të gjallërohej sërish.

Lekë qëndroi në breg. Duke kënduar këngën e tij të fundit në një gjuhë binare. Një këngë që do të përcillej brez pas brezi, midis robotëve dhe krijesave të detit, si një kujtim për Milingonën që dha gjithçka për një botë më të pastër.

NUMRI I ARDHSHEM ME 31 GUSHT

HEJZA

Kryeredaktor i Hejzës: **Avni Halimi** (avni65halimi@gmail.com)

Editon Produksioni **TAKAT STUDIOS**

Rruga e Kaçanikut nr.208, Shkup, 1000